
БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Бібліотека світової літератури

Оноре де Бальзак
Філософські етюди

«Фолио»

ББК 84(4ФРА)

де Бальзак О.

Філософські етюди / О. де Бальзак — «Фолио», — (Бібліотека світової літератури)

ISBN 978-966-03-5103-5

Оноре де Бальзак (1799–1850), видатний французький письменник XIX століття, писав про себе так: «Я належу до опозиції, яка називається життя». Підтвердженням цих слів є його «Філософські етюди», що входять до так званої «Людської комедії» – грандіозної епопеї, яка складається з понад 90 романів, повістей, оповідань, пов'язаних загальним задумом і величезною кількістю персонажів. До видання увійшли найвідоміші твори з цього циклу – «Еліксир довголіття», «Пошуки Абсолюту», «Невідомий шедевр» та інші, у яких Бальзак без будь-яких прикрас, з притаманним йому реалізмом викрив штучну мораль та лицемірні закони суспільства, змалювавши яскраву «картину звичаїв» свого часу.

ББК 84(4ФРА)

ISBN 978-966-03-5103-5

© де Бальзак О.

© Фолио

Содержание

Еліксир довголіття	5
До читача	5
Ісус Христос у Фландрії	19
Червона корчма	29
Задум і дія	32
Два правосуддя	44
Невідомий шедевр	50
I	50
II	61
Луї Ламбер	67
Кінець ознакомительного фрагмента.	72

Оноре де Бальзак Філософські етюди

Еліксир довголіття

До читача

Сюжет цього етюда дав авторові, коли той тільки починав своє життя в літературі, один його друг, давно покійний; а згодом автор натрапив на цей-таки сюжет в одному збірнику новел, виданому на початку нинішнього століття, – досить імовірно, що це одна з фантазій берлінського письменника Гофмана, надрукована в якомусь німецькому альманасі й забута видавцями, що випустили друком зібрання його творів. У «Людській комедії» вистачає оригінальних зна-

хідок, і автор не соромиться признатися читачам у невинному запозиченні; за прикладом славетного Лафонтена, йому іноді трапляється неумисне переказати на свій лад той чи той уже відомий сюжет. Подану далі новелу не слід вважати за один із жартів, модних у 1830 році, коли кожен автор прагнув написати щось жакливе на втіху молодим дівчатам. Коли ви дізнаєтеся про те, як вишукано Дон Жуан відправив на той світ батька, спробуйте уявити собі, як би повелися в дев'ятнадцятому сторіччі за схожих обставин порядні люди з тих, хто погодився виплачувати літній людині довічну ренту, сподіваючись, що якась хвороба не дасть їй дожити до глибокої старості, або хто віддав унайми старій жінці помешкання, взявши з неї платню до кінця її днів. Захотіли б вони воскресити тих, чия смерть для них вигідна? Нехай ті, хто міряє людську совість, поміркують, наскільки Дон Жуан скидається на батьків, що одружують своїх дітей для вдоволення власних амбіцій. Чи вважає людське суспільство, яке, коли вірити філософам, іде шляхом прогресу, чи вважає воно за крок уперед звичку покладати всі свої надії на чийсь смерть? Звідси виникла ціла наука й почесні професії, представники яких живуть коштом смерті. Чекають, коли сконе та або та людина, для подібних спритників – ремесло, вони просто-таки чатують на смерть, вони щоранку умовляють її скоріше забрати недужого, а ввечері перевіряють, приходила вона чи ні. Це коад'ютори, кардинали, позаштатники, учасники тонтіни тощо. Додайте сюди людей делікатних – а їх чимало, – що накинули оком на маєток, ціна якого їм не по кишені, отож вони з холодною розважливістю оцінюють, скільки лишається прожити на світі їхнім вісімдесятирічним чи сімдесятирічним батькам, свекрухам чи тещам, кажучи: «Менш ніж через три роки я одержу спадщину, і тоді...» До вбивці ми відчуваємо меншу відразу, аніж до шпига. Вбивця, можливо, піддався миттєвому нападу божевілля, йому дозволено покаятись, облагородити себе. Але шпиг завжди лишається шпигом; він шпиг, коли спить у ліжку, коли сидить за столом, коли йде вулицею, він шпиг удень і шпиг уночі; він підлий у кожну хвилину свого життя. Але й убивця може бути не менш підлим, аніж шпиг. Хіба ви не помічали в нашому суспільстві безліч людей, яких наші закони, наші звичаї і порядки спонукають безперервно думати про смерть своїх близьких, палко жадати її? Вони прикидають вартість похорону, коли купують кашемірову шаль для дружини, коли в театрі підіймаються сходами, коли мріють про власну ложу в Італійській опері, про власну карету. Вони чинять убивство і в ту мить, коли милі створіння, це уособлення самої невинності, підставляють їм увечері свої дитячі лобики під поцілунок, кажучи: «На добраніч, тату!» Вони щогодини бачать очі, які їм хотілося б закрити і які щоранку розплющуються на світло, як око Бельвідеро – персонажа з цієї повісті. Одному Богові відо мо, скільки батьковбивств люди здійснюють подумки! Уявіть собі чоловіка, зобов'язаного платити тисячу екю довічної ренти старій жінці, уявіть собі, що обоє вони живуть у селі, розділені лише струмочком, але й це не перешкоджає їм з усією щирістю ненавидіти одне одного, не рахуючись навіть із правилами пристойності, що змушують носити маску двох братів, з яких одному дістанеться майорат, а другому – лише частка спадщини. Вся європейська цивілізація стоїть на фундаменті передачі майна у спадок і скасувати цей закон було б дурістю. Але чи не слід би – як у машинах, що становлять гордість нашого століття, – поліпшити конструкцію цього важливого механізму?

Якщо автор захотів звернутися з традиційним посланням «До читача» в передмові до твору, де він намагається використати всі можливі літературні форми, то це для того, щоб висловити свої зауваження, які стосуються кількох його філософських етюдів водночас, хоча насамперед цього. В кожному з них подано більш або менш нові ідеї, виразити які авторові здалося доречним; він міг би навіть претендувати на пріоритет у галузі тих або тих форм і висловлених думок, адже згодом вони перейшли в ужиток сучасної літератури і нерідко там вульгаризуються. Отже, читачі не повинні пропустити повз увагу дату першої публікації, поставлену під кожним етюдом, якщо вони хочуть віддати авторові належне.

Письменство дає нам змогу завести незнайомих друзів, і який то щирий друг – твій читач! Тим більше, що з добре знайомих друзів автора деякі не прочитали жодного рядка з його

творів! Автор вважає, що тільки сплачує свій борг вдячності, присвячуючи цю новелу DIIS IGNOTIS¹.

* * *

Одного зимового вечора дон Жуан Бельвідеро частував у своєму розкішному феррарському палаці князя з роду д'Есте. В ту епоху бенкети були чудовим видовищем, влаштовувати яке могли тільки люди, не бідніші за королів, або могутні феодалні сеньйори. Сидячи навкруг стола, на якому горіли запашні свічки, семеро веселих жінок утішалися приємною бесідою, оточені прекрасними статуями з білого мармуру, що вирізнялися на тлі стін, обличкованих під червоний камінь, і контрастували з барвистими турецькими килимами. Вбрані в атлас, виблискуючи золотом і діамантами, – менш, проте, яскравими, ніж їхні очі, – усі вони здавалися втіленням пристрастей, однаково палких, але настільки ж розмаїтих, наскільки розмаїтою була їхня краса. Правда, говорили вони про одне й те саме, про одне й те саме думали, але вираз обличчя, погляд, який-небудь жест або відтінок у голосі надавали мові кожної з них своєрідного тону – легковажного, хтивого, меланхолійного або насмішкуватого.

Одна, здавалося, промовляла: «Моя врода зігріє навіть захололе серце старого діда».

Друга: «Я люблю лежати на канапі і п'янити себе думкою про тих, хто мене обожає».

Третя, ще новенька на цих бенкетах, мало не червоніла.

– У глибині серця мене мучать докори сумління, – казала вона. – Я католичка і боюся пекла. Але вас я так люблю, так люблю, що заради вас готова пожертвувати і вічним спасінням.

Четверта, перехилиючи келих із хіоським вином, викувала:

– Будемо ж веселитись! З кожним світанком я відроджуюся для нового блаженства! Не пам'ятаючи про минуле, ще п'яна після вчорашніх поєдинків, я знову до дна осушую келих життя, осяяного щастям, напоєного коханням!

Жінка, яка сиділа біля Бельвідеро, спопеляла його вогнистим поглядом. Вона мовчала. «Мені не знадобляться bravi², щоб порішити кохання, якщо він мене покине!» – здавалось, промовляли її очі. Вона сміялася, але її рука конвульсивно ламала золоту цукерницю, карбовану чудесними візерунками.

– Коли ж ти станеш герцогом? – запитала шоста в князя, блиснувши хижою посмішкою і втупивши в нього очі, сповнені вакхічного безуму.

– А коли нарешті помре твій батько? – поцікавилася сьома, засміявшись і хмільним грайливим порухом кинувши в дона Жуана букет.

Ця невинна юна дівчина звикла легковажити всім священним.

– О, не згадуйте мені про нього! – вигукнув юний красень дон Жуан Бельвідеро. – На світі існує тільки один вічний батько, і, на моє лихо, він дістався мені!

Крик жаху вихопився в сімох феррарських куртизанок, у Жуанових друзів і навіть у князя, хоча через двісті років, за Людовіка XV, люди з обраного товариства лише посміялися б із такої вихватки. Але оргія лише починалася, і, мабуть, душі ще не зовсім скаламутилися. Незважаючи на яскраве полум'я свічок, на палкі вигуки, на блиск золотих і срібних чаш, на хмільне вино, незважаючи на те, що погляд милувався найпрекраснішими жінками, можливо, в глибині тих сердець ще збереглося трохи сорому перед людським та Божим осудом, який жевріє там, аж поки гульня не залле його потоками іскристого вина. Однак квіти вже зім'ялися, очі посоловіли – сп'яніли уже й сандалії, як висловився Рабле. І ось коли на бенкеті на мить запала тиша, відчинилися двері, і, як на Валтасаровій учті, з'явився дух Божий у подобі старого сивого слуги з хисткою ходою та насупленими бровами; він увійшов із сумним облич-

¹ Невідомим богам (лат.).

² Наймані вбивці (іт.).

чям, і від його погляду зблякли вінки, келихи з червоним вином, піраміди плодів, блиск бенкету, пурпуровий рум'янець здивованих облич і яскраві барви подушок, зім'ятих білосніжними жіночими плечима та ліктями. І мов жалобне покривало опустилося на всю цю навіжену компанію, коли слуга промовив глухим голосом похмурі слова:

– Паничу, ваш батько помирає.

Дон Жуан підвівся, зробивши жест, який гості мали витлумачити так: «Даруйте, таке не щодня трапляється».

Хіба смерть батька не застає молодих людей – і досить часто – посеред розкошів життя, посеред безумних розваг веселої оргії? Смерть у своїх забаганках буває не менш примхлива, ніж норовиста куртизанка. Але смерть завжди вірна, вона ще нікого не обманула.

Коли дон Жуан зачинив за собою двері вітальні й пішов довгою галереєю, темною і холодною, він, як актор на сцені, спробував прибрати належного для такої сумної події вигляду; знаючи, що повинен зіграти роль сина, він відкинув свої веселощі разом із серветкою. Ніч була чорна, хоч око виколи. Мовчазний слуга, що проводив дон Жуана до спальні вмирущого, освітлював дорогу паничеві досить погано, і Смерть, заручившись підтримкою холоду, тиші, темряви, а може, й затуманеної свідомості, яка ще не прочумалася від хмелю, заронила в душу марнотрата деякі роздуми; він подумки переглянув усе своє життя і став замислений, як злочинець, коли його ведуть на суд.

Бартоломео Бельвідеро, Жуанів батько, нині дев'яносторічний дід, більшу частину свого життя віддав торговельним справам. Часто мандруючи по відомих своїми талісманами країнах Сходу, він надбав там величезне багатство і знання, цінніші – як він казав – за золото й діаманти, якими на той час він уже мало цікавився. «Для мене один зуб дорожчий від рубіна, а владу я ставлю понад знання!» – іноді вигукував він, усміхаючись. Добрий батько любив слухати, як Жуан розповідає йому про свої молодечі витівки, і з лукавим виразом казав, осипаючи сина золотом: «Мій любий хлопче, роби всі дурниці, які тобі до вподоби, розважайся, сину!» Це був єдиний на світі дід, який щиро радів, милуючись юнаком; з батьківською любов'ю дивлячись на веселе життя сина, він забував про свою старечу кволість. Бельвідеро було вже шістдесят років, коли він палко закохався в молоду дівчину – янгола лагідності й краси. Дон Жуан став єдиним плодом цього пізнього й короткочасного кохання. Ось уже п'ятнадцять років оплакував бідолашний старий втрату своєї дорогої Хуани. Численні слуги й син думали, що через це горе старий засвоїв такі дивні звички. Усамітнівшись у найменш упорядженому крилі палацу, Бартоломео з'являвся на люди дуже рідко, й навіть дон Жуан не смів без дозволу заходити до батькових покоїв. А коли цей добровільний відлюдник ішов через двір або вулицями Феррари, він мав такий вигляд, ніби шукав якусь загублену річ; ступав замислено, нерішуче, заклопотано, як людина, котра зосередилася на одній думці або намагається щось пригадати. Поки молодий панич влаштовував пишні учти і палац наповнювався веселим гамором, поки коні били у дворах копитами, а пажі сварилися, сидячи на сходах і граючи в кості, Бартоломео з'їдав за день сім унцій хліба і пив тільки воду. Іноді йому подавали й птицю, та лише для того, щоб він міг кидати кістки чорному пуделю, своєму вірному другові. На гамір у домі Бартоломео ніколи не нарікав. У ті дні, коли його змагала хвороба, а звуки мисливського рогу та гавкіт собак не давали йому заснути, він обмежувався словами: «А, це дон Жуан повертається з ловів!» Такого лагідного й поблажливого батька, мабуть, іще не було на світі, ото ж юний Бельвідеро, звикши ставитися до нього без церемоній, набув усіх вад розпещеної дитини: він жив із Бартоломео, як вередлива наложниця живе зі старим полюбовником, усмішкою домагаючись прощення за нахабство, торгуючи своєю ніжністю й великодушно дозволяючи любити себе.

В уяві дон Жуана промайнули роки дитинства, юності, й він подумав, що йому нема в чому дорікнути батькові – той незмінно був добрий до нього. Відчуваючи, як у глибині його серця озвалися докори сумління, Бельвідеро, поки йшов галереєю, майже простив батька за те, що той зажився на світі. Він готувався знову стати шанобливим сином, як злодій готується

стати чесною людиною, коли здобуває можливість пожити в розкошах на вкрадені мільйони. Незабаром молодик уже йшов через холодні, з високими стелями зали, з яких склалися батькові апартаменти. Вдосталь надихавшись вогким і затхлим повітрям, нанюхавшись запаху старих гобеленів і шаф, укритих грубим шаром порошу, він опинився у старовинній спальні, де біля майже згаслого каміна стояло ліжко Бартоломео, від якого віяло важким духом смерті. Через нерівні проміжки часу лампа на столику, зробленому в готичному стилі, освітлювала ліжко то яскравими, то слабкими спалахами, й обличчя старого весь час змінювало вигляд. Крізь нещільно зачинені вікна свистів холодний вітер, і сніг шмагав по шибках із глухим шумом. Ця картина була в такому різкому контрасті з бенкетом, який щойно покинув Жуан, аж він мимоволі здригнувся. А коли підійшов до ліжка і сильний спалах вогню, роздмуканого поривом вітру, освітив батькову голову, його пройняло холодом: уже риси вмирущего спотворилися, а шкіра, що туго обтягувала кістки, набула зеленого кольору – він здавався ще жакливішим на тлі білої подушки, на якій лежала голова старого вельможі. З роззявленого беззубого рота, зсудомленого від болю, вилітали зітхання, моторошно підхоплювані завиванням бурі. Та попри ці ознаки руйнування плоті, обличчя сяяло якоюсь надприродною могутністю. Високий дух, що жив у цьому тілі, змагався зі смертю. Очі, глибоко запалі від хвороби, дивилися напрочуд пильно. Здавалося, своїм передсмертним поглядом Бартоломео намагався вбити ворога, що вмовився біля його постелі. Гострий і холодний, цей погляд здавався ще страшнішим через те, що голова лишалася нерухомою, схожа на череп, який лежить на столі у лікаря. Таким же нерухомим було й тіло, добре видне під складками простирадла. Усе вмерло – жили тільки очі. Белькотіння, що вихоплювалося у вмирущего з рота, здавалося чисто механічними звуками. Жуанові стало трохи соромно, що він підходить до батькового смертного ложа, притискаючи до грудей букет, який кинула йому куртизанка, і принісши із собою пахощі гулянки та хмільний дух вина.

– Ти розважався! – прошепотів батько, побачивши сина.

У ту саму мить чистий і дзвінкий голос співачки, яка співала на втіху гостям, і акорди її віолі пересилили виття хуртовини й долетіли до кімнати вмирущего. І Жуанові хотілося б не чути цієї брутальної відповіді на батькове запитання.

– Я не гніваюся на тебе, сину, – сказав Бартоломео.

Від цих лагідних слів Жуанові стало зле – він не міг простити батькові його доброти, що разила, наче кинджал.

– О, мені так соромно, тату! – мовив він лицемірно.

– Бідолашний Жуаніно, – провадив умирущий глухим голосом, – я завжди ставився до тебе так добре, що ти мені не бажаєш смерті, правда?

– О, я віддав би частку свого життя, аби врятувати від смерті вас!

«А чом би мені цього й не сказати? – подумав марнотрат. – Адже обіцяють жінці кинути їй до ніг увесь світ!»

Тільки-но він це подумав, як старий пудель загавкав. Голос розумного створіння змусив дон Жуана здригнутися, йому здалося, що пес розгадав його думки.

– Я знав, сину, що можу на тебе покластися! – прошепотів умирущий. – Я житиму. Атож, я подарую тобі таку радість. Я залишуся живий, і жодного дня із твого власного життя віддавати за це не треба.

«Він марить», – подумав дон Жуан.

І сказав у голос:

– Атож, дорогий тату, ви проживете ще стільки, скільки житиму я, бо ваш образ до кінця моїх днів збережеться у мене в серці.

– Не про таке життя йдеться, – сказав старий вельможа, збираючи сили, щоб підвестися, бо раптом у нього виникла підозра – одна з тих, які народжуються лише на смертному ложі. – Послухай, сину, – провадив він голосом, який ослаб від цього останнього зусилля, – мені так

само не хочеться вмирати, як тобі не хочеться відмовитися від коханок, вина, коней, соколів, собак і золота.

«Ще б пак», – подумав син, опускаючись навколішки біля узголів'я ліжка і цілуючи мертво-бліду руку Бартоломео.

– Але ж, тату, мій дорогий тату, треба скоритися волі Божій, – сказав він уголос.

– Бог – це я, – промурмотів старий.

– Не блюзніть! – вигукнув молодик, бачачи, якого грізного виразу прибрало батькове обличчя. – Стережіться, адже ви взяли останнє причастя, і я ніколи б не втішився, якби ви померли нерозкаяним.

– Вислухай же мене! – промовив умирущий, скреготнувши зубами.

Дон Жуан замовк. Залягла моторошна тиша. Крізь завивання хурделиці знову долинули звуки віоли й чарівний голос, слабкі й ніжні, наче барви світанку. Вмирущий посміхнувся.

– Дякую, що ти привів співачок, запросив музик. Святковий настрій, молоді красуні з білою шкірою й чорним волоссям! Усі втіхи життя! Хай усе це буде, а я оживу!

«Марить, уже нічого не усвідомлює», – подумав дон Жуан.

– Я відкрив засіб, як воскреснути. Слухай уважно! Висунь із мого столу шухляду, а для цього натисни кнопку, сховану під грифоном.

– Висунув, тату.

– Знайди в ній пляшечку з гірського кришталю.

– Знайшов.

– Двадцять років витратив я... – У цю мить старий відчув, що смерть уже поряд і, зібравши останні сили, промовив: – Як тільки я випущу останній подих, ти натреш мене всього цією рідиною, і я воскресну.

– Таж її тут зовсім мало, – відповів молодик.

Хоч Бартоломео уже не міг заговорити, він зберіг здатність бачити й чути. У відповідь на ці слова голова старого рвучко повернулася до Жуана, і його шия заклала в цьому повороті, як шия мармурової статуї, що за скульпторовим задумом дивиться вбік; широко розплющені очі застигли в жаскій нерухомості. Старий вельможа помер, утративши свою єдину, останню ілюзію. Він сподівався знайти притулок у синовому серці, а знайшов там могилу, куди глибшу, ніж та, в яку закопують на кладовищі мерців. І ось жах розметав його волосся, а страшно виражені очі дивилися майже живим поглядом. Здавалося, цей батько гнівно волає з гробниці, вимагаючи в Бога помсти!

– Еге! – скрикнув дон Жуан. – Та старому вже каюк!

Він так квапився піднести таємничу кришталеву посудину до лампи – як ото пияк у кінці трапези дивиться на пляшку проти світла, – що й не помітив, як згасли батькові очі. Широко роззявивши пащу, пес поглядав то на мертвого хазяїна, то на еліксир, і дон Жуан так само по черзі дивився то на батька, то на пляшечку. Миготюче світло струменіло від лампи. Ніщо більше не порушувало глибокої тиші, віола замовкла. Бельвідеро здригнувся – йому здалося, ніби батько заворушився. Наляканий виразом мертвих очей, у яких застигло звинувачення, він закрив старому повіки – так зачиняють віконниці, якщо вони стукотять на вітрі в осінню ніч. Дон Жуан стояв випростаний, нерухомий, поринувши в цілий світ думок. Зненацька тишу порушив різкий звук – ніби заскрипіла іржава пружина. Захоплений зненацька, дон Жуан мало не впустив пляшечку. На всьому його тілі дрібними росинками виступив піт – холодніший, ніж лезо кинджала. Розфарбований дерев'яний півень вискочив над годинником і тричі прокукарикав. То був вигадливий механізм, який тогочасні вчені винайшли, щоб він нагадував їм, коли треба було сідати до праці. Світанок уже зарожє вив вікна. Десять годин провів дон Жуан у роздумах. Старий годинник вірно виконував свій обов'язок перед Бартоломео, на відміну від його рідного сина. Механізм годинника складався з дерев'яних паличок, блоків, шворочок та коліщат, а в Жуані був механізм, який називається «людське серце». Щоб не ризикувати втратою

дорогоцінної рідини, скептично настроєний спадкоємець знову заховав пляшечку в шухляду готичного столика. В цю урочисту мить він почув у галереї приглушений гомін, неясні голоси, здавлений сміх, легкі кроки, шелестіння шовку – одне слово, наближалася компанія гуляк, що намагалися стримувати свої веселощі. Двері відчинилися. Увійшов князь, а за ним Жуанові приятелі, семеро куртизанок, співачки – строкатий гурт дівчат, схожих на танцюристок, захоплених зненацька вранішніми променями, коли сонце ще змагається з блідими вогниками свічок. Усі вони з'явилися, щоб, як годиться, висловити спадкоємцеві співчуття у його невтішному горі.

– Ну й дивина! Таке враження, ніби сердега Жуан сприйняв цю смерть цілком серйозно, – сказав князь на вухо Брамбіллі.

– Але ж його батько і справді був дуже добрий, – відповіла вона.

Тим часом після нічних роздумів Жуанове обличчя набуло такого дивного виразу, що все товариство замовкло. Чоловіки стояли нерухомо. Жінки, чії губи пересохли від вина, а щоки, наче мармур, вкрилися червоними плямами від поцілунків, опустилися навколішки й почали молитися. Дон Жуан мимоволі здригнувся, побачивши, як розкіш, радість, сміх, співи, юність, краса, влада – усе, в чому буяло життя, впало ницьма перед смертю. Але в чудовій Італії розпуста й релігія так тісно поєднувалися між собою, що релігія там ставала розпустою, а розпуста – релігією! Князь зі щирим співчуттям потис Жуанові руку; потім на всіх обличчях промайнула та сама напівзасмучена, напівбайдужа гримаса, й фантазмагоричне видіння щезло, зала спорожніла. То був образ самого життя. Коли спускалися сходами, князь сказав Рівабареллі:

– Оце диво так диво! Дон Жуан, безвірник і нечестивець, любить свого батька! Хто б міг подумати?

– А ви помітили чорного пса? – спитала Брамбілла.

– Тепер Жуан казково багатий, – зауважила Б'янка Каватоліно, зітхнувши.

– Ну то й що? – зауважила горда Варонезе, та сама, яка зламала цукерницю.

– Як «ну то й що»? – вигукнув князь. – Таж зі своїм золотом він тепер не менш могутній володар, ніж я.

Спочатку дон Жуан, вагаючись між тисячею думок, не знав, як йому вчинити. Та коли він порадився зі скарбами, які надбав батько, і надвечір повернувся до кімнати, де лежав покійник, його душа була повна страхітливого егоїзму. В залі зібралися всі слуги дому, прикрашаючи пишне ложе, на якому покійну ясновельможність завтра мали виставити напоказ посеред безлічі запалених свічок, щоб уся Феррара могла помилуватися цим неповторним видовищем.

– Залишіть мене тут самого, – сказав дон Жуан зміненим голосом. – Ви увійдете згодом, коли я вийду.

Незабаром кроки старого слуги, який пішов останнім, стихли на кам'яних плитах підлоги. Тоді дон Жуан покvapно замкнув двері й, переконавшись, що він залишився з мерцем наодинці, вигукнув:

– Ану спробуймо!

Тіло Бартоломео лежало на довгому столі. Щоб приховати від людських поглядів бридкий труп старезного діда, дряхлого і кощавого, мов скелет, бальзамувальники накрили тіло саваном, залишивши відкритою тільки голову. Ця подоба мумії лежала посеред кімнати, обриси тіла виразно проступали під м'якою тканиною, і видно було, що воно вкрай висхле, сама шкіра та кості. Обличчя уже вкрилося великими ліловими плямами, які нагадували про те, що треба якомога скоріше закінчувати бальзамування. Попри весь свій скептицизм, дон Жуан тремтів, відкорковуючи кришталеву посудину з чародійним зіллям. Коли він підійшов до голови трупа, то мусив зупинитись на хвилину – так його тіпало. Але цього молодика ще в ранній юності вкрай розбестили звичай розпусного двору; отож роздуми, гідні герцога Урбінського, а ще гостра цікавість надали йому хоробрості; здавалося, сам нечистий прошепотів слова, які луною відбилися в самій глибині його серця: «Намочи око!» Він узяв рушника й, обережно

вмочивши ріжечок у дорогоцінну вологу, легко провів ним по правій повіці трупа. Око розплющилося.

– Ага! – сказав дон Жуан, міцно стискаючи в руці пляшечку – так уві сні ми хапаємося за гілочку, що втримує нас над прірвою.

Він бачив око, ясне, мов у дитини, живе око мертвої голови, світло мерехтіло в ньому, яскріючи в росинках свіжої вологи; опушене гарними чорними віями, воно світилося, мов далекий самотній вогник, що його подорожній бачить зимового вечора посеред безлюдного поля. Це блискуче око, здавалося, от-от кинеться на дон Жуана, воно мислило, звинувачувало, проклинало, погрожувало, судило, промовляло, кричало, впивалося в дон Жуана. Усі людські пристрасті відбивалися в ньому: і палке благання, і царствений гнів, і почуття закоханої дівчини, яка благає ката помилувати її; одне слово, це був справді розпачливий погляд – такий погляд посилає людям засуджений на смерть, коли ставить ногу на останню сходинку ешафота. Стільки життя променіло з цього воскреслого уламка, що дон Жуан відступив, охоплений жахом. Він пройшовся по кімнаті, не сміючи подивитись на око, яке ввижалося йому на килимах, на підлозі, повсюди. По всій кімнаті мерехтіли іскорки, сповнені вогню, життя, розуму. Скрізь блищали очі, що переслідували його, немов зацькованого звіра.

– Він прожив би ще сто років! – вихопилося в Жуана, коли диявольська сила підштовхнула його до батькового ложа і він знову прикипів поглядом до ясної зіниці.

Аж раптом у відповідь на його слова наділена розумом повіка опустилася й піднялася, як то буває в жінки, коли вона дає згоду. Якби мрець вигукнув: «Так!», дон Жуан менше перелякався б.

«Що ж робити?» – подумав він.

Він знайшов у собі мужність спробувати закрити оживлену повіку. Його зусилля виявилися марними.

«Розчавити око? А чи не буде це батьковбивством?» – подумки запитав себе він.

«Так», – відповіло око, підморгнувши з жахливою насмішкуватістю.

– Он воно що! – вигукнув Жуан. – Тут якісь чари!

І підійшов ближче, щоб розчавити око. Велика сльоза скотилася по проваленій щоці трупа і впала на руку Жуанові.

– Яка гаряча! – скрикнув він і опустився на стілець.

Цей поєдинок стомив його так, наче він боровся з янголом, як біблійний Яків.

Нарешті дон Жуан підвівся й сказав:

– Аби тільки не було крові!

І зібравши всю мужність, необхідну для того, щоб учинити підлоту, він крізь рушник роздавив око. Несподівано пролунав чийсь жахливий стогін. Дико завивши, здох бідолашний пудель. «Невже він був батьковим спілником і знав про цю таємницю?» – подумав спадкоємець, дивлячись на вірного пса.

Дон Жуан Бельвідеро здобув славу шанобливого сина. Він спорудив на батьковій могилі пам'ятник із білого мармуру – статую на ньому вирізьбили найзнаменитіші скульптори того часу. Цілковитий спокій повернувся до нього лише тоді, коли статуя батька, укланувши перед алегоричним зображенням Релігії, своїм величезним тягарем придавила могилу, на дні якої син поховав єдиний докір сумління, що тривожив його серце у хвилини тілесної втоми. Підбивши рахунок величезним багатством, що їх зібрав старий знавець Сходу, дон Жуан став скнарою, адже гроші йому були потрібні аж на два життя людські. Його гострий допитливий погляд проник у саму суть суспільного устрою і тим краще збагнув світ, що бачив його крізь замогильний морок. Він глибоко дослідив людей і речі, щоб раз і назавжди покінчити з Минувшим, яке витлумачує нам Історія; із Сучасним, що існує в строгих рамках Закону; з Майбутнім, таємницю якого розкривають Релігії. Він узяв душу й матерію, кинув їх у горнило життя, нічого там не знайшов і відтоді став отим самим знаменитим *Дон Жуаном!*

Підкоривши собі всі ілюзії, молодий і вродливий, він кинувся у вир життя, зневажаючи світ і підкоряючи його собі. Його щастя не могло обмежитися тим міщанським добробутом, який задовольняється незмінною вареною яловичиною, теплою грілкою – на зиму, лампою – на ніч і новими пантофлями кожні три місяці. Ні, він осягнув саму суть життя – так мавпа хапає кокосовий горіх і, недовго з ним церемонячись, спритно обчищає його від грубої шкаралупи, щоб з'їсти солодку м'якоть. Поезія й високі злети пристрасті були вже не для нього. Він не повторював помилки, властивої людям могутнього розуму, які, уявивши собі, що дрібні душі схиляються перед душами великими, живуть високими помислами майбутнього і лише зрідка розмінюють їх на дрібну монету повсякдення. Він міг би, як і вони, ступати по землі, а головою торкатися неба, але він волів сидіти й осушувати поцілунками ніжні жіночі губи, запашні й свіжі; всюди, де він проходив, він, подібно до смерті, усе безсоромно пожирав, прагнучи кохання всевладного, кохання у східному дусі, з тривалими й легкими насолодами. У жінках він любив лише жінку, й іронія стала його звичайною манерою. Коли його коханки використовували ложе кохання як засіб, щоб піднятися на небо й там забути в п'яному екстазі, Дон Жуан супроводжував їх туди з тією серйозністю, безпосередністю й щирістю, які вміє напустити на себе німецький студент. Але він казав: «Я!», коли його кохана безумно й палко твердила: «Ми!» Він досконало вмів дозволити жінці, щоб вона його звабила. Він настільки володів собою, що легко вдавав, ніби тремтить перед нею, як юний школяр, котрий, уперше в житті танцюючи з дівчиною, запитує її: «А ви любите танці?» Але він умів і грізно загарчати, коли так було треба, і вихопити з піхов шпагу, і розбити статую командора. Під його простотою ховалася насмішка, а під сльозами – сміх, бо він завжди міг заплакати, як ото жінка, коли вона каже своєму чоловікові: «Купи мені карету, бо інакше я помру від сухот». Для купців світ – це пака товару або жмут банкових білетів; для більшості молодиків світ – це жінка; для деяких жінок – чоловік; для любителів гострого слова – салон, гурток, квартал, місто; а для Дон Жуана – він сам собі був усесвітом! Взірець вишуканості й благородства, чарівний і розумний, він був готовий причалити свого човна до будь-якого берега; та коли його везли, він плів лише туди, куди сам хотів. Чим довше він жив, тим більше сумнівався в усьому. Вивчаючи людей, він здебільшого бачив, що хоробрість – це тільки зухвальство, обачність – боягузтво, великодушність – хитрощі, правосуддя – злочин, порядність – простакуватість, чесність – передбачливість; і він відкрив, що людей справді хоробрих, обачних, великодушних, справедливих, порядних і чесних ніхто не шанує.

«Яка холодна насмішка – це земне життя! – подумав він. – Воно не може бути творінням Бога».

І тоді, зрікшись надії на життя потойбічне, він уже ніколи не скидав капелюха, коли перед ним вимовляли священне ім'я, а на статуї святих у церквах дивився як на витвори мистецтва. А проте, досконало вивчивши механізм людського суспільства, він ніколи не виступав проти забобонів відкрито, знаючи, що могутність ката вища за його могутність. Але він навчився вишукано й дотепно обдурювати суспільні закони, як це чудово зображено у сцені з паном Діманшем³. Отоді і став він типом, пізніше виведеним в образах мольєрівського Дон Жуана, гетевського Фауста, байронівського Манфреда і Матйюренового Мельмота⁴. Величні образи, начертані знаменитими геніями Європи, для яких ніколи не забракне ні акордів Моцарта, ні, можливо, навіть ліри Россіні! Увічнений злим началом, що існує в людині, цей грізний образ переходить у кількох копіях із століття в століття. То він починає переговори з людьми, втілюючись у Мірабо; то воліє діяти мовчки, як Бонапарт; то таврує всесвіт іронією, подібно до божественного Рабле; або сміється з людей, замість осуджувати порядки, як маршал де Рішельє;

³ ...як це чудово зображено у сцені з паном Діманшем. – Мається на увазі сцена із комедії Мольєра «Дон Жуан», у якій головний її герой спритно улещує свого кредитора. *Примітки Дм. Наливайка.*

⁴ Метьюренівський Мельмот – герой роману «Мельмот-блукач» англійського письменника-романтика Чарлза Метьюрена (1780–1824). Твір написано в традиції «готичного роману». *Примітки Дм. Наливайка.*

або – і це, мабуть, його найсильніший прояв – глузує і з людей, і з порядків, як це робить найславетніший із наших посланників. Але глибокий геній Дон Жуана Бельвідеро випередив усіх цих геніїв. Він нічого не сприймав серйозно. Його життя було знущенням із людей, речей, ідей і порядків. А що стосується вічності, то якось він півгодини невимуслено розмовляв із папою Юлієм II і наприкінці розмови сказав йому, сміючись:

– Якщо вже конче треба вибирати, то я все-таки волію вірувати в Бога, а не в диявола. Могутність, поєднана з добротою, обіцяє більше вигоди, ніж могутність, яка творить тільки зло.

– Так, але Бог вимагає, щоб люди на цьому світі відбували покаяння...

– То ви все думаєте про свої індульгенції? – сказав Бельвідеро. – Щодо мене, то я встигну покаятись: для цього випадку я тримаю про запас іще одне життя.

– Ну, якщо ти так розумієш старість, – вигукнув папа, – то гляди, тебе ще зарахують до святих!

– Усе може статися, якщо навіть ви зійшли на папський престол.

І вони пішли подивитись, як муляри споруджують грандіозний собор Святого Петра.

– Святий Петро – геніальна людина. Це він дав нам подвійну владу, і він заслуговує на такий пам'ятник. Та іноді вночі мені спадає на думку, що новий потоп зітре все це мов губкою, і все доведеться починати наново...

Дон Жуан і папа засміялися, вони зрозуміли один одного. Дурень пішов би наступного дня розважитись із папою Юлієм II у Рафаеля або на пречудовій віллі «Мадама», але Бельвідеро подався в собор на папську службу, щоб остаточно впевнитись у своїх сумнівах. А то під час гульні папа міг би сам себе спростувати і ще заходився б тлумачити Апокаліпсис.

Однак ми переповідаємо цю легенду не для того, щоб постачити матеріалами людей, які захочуть написати історію Дон Жуана, наша мета – довести, що Бельвідеро не загинув у двобої з кам'яною статуєю, як зображено на деяких літографіях. Коли Дон Жуанові стукнуло шістдесят років, він оселився в Іспанії. Там на старості віку він одружився з юною чарівною андалускою. Але Дон Жуан не став ні добрим батьком, ні добрим чоловіком – і то з умисного розрахунку. Він давно зрозумів, що жінки ніжно кохають нас лише в тому випадку, коли ми майже не звертаємо на них уваги. Донья Ельвіра, яку тітка виховала в суворих правилах віри в глибині Андалусії, в замку неподалік від Сан-Лукара, була сама відданість і сама чарівність. Дон Жуан угадав, що з цієї дівчини вийде одна з тих жінок, які довго змагаються з пристрастю, перш ніж їй поступитися, і тому він сподівався зберегти її вірність до самої своєї смерті. Це був ніби жарт, задуманий цілком серйозно, партія в шахи, яку він захотів зіграти на схилку життя. Навчений помилками свого батька Бартоломео, Дон Жуан вирішив прожити старість так, щоб уся його поведінка сприяла успішній розв'язці драми, яка мала розігратися на його смертному ложі. Тому велику частину свого багатства він сховав у підвалах феррарського палацу, куди навідувався дуже рідко. А другу половину свого статку помістив у довічну ренту, щоб і діти й дружина були зацікавлені в тому, аби він прожив довше, – хитрість, до якої слід було б удатись і його батькові.

Та в цій оборудці, гідній самого Макіавеллі, особливої потреби, власне, й не було. Юний Філіп Бельвідеро, його син, виріс побожним іспанцем, не менш побожним, аніж батько був нечестивим, ніби виправдовуючи прислів'я: «У скупого батька син марнотрат». Для духовного напучення герцогині де Бельвідеро й Філіпа Дон Жуан обрав абата із Сан-Лукарського монастиря. Цей служитель віри був людиною святого життя; високий на зріст, досконало збудований, із жагучими чорними очима, з головою Тиберія, виснажений постами, блідий від самокатувань, він, як і всі самітники, щодня терпів спокуси. Можливо, старий вельможа розраховував, перед тим як закінчиться термін його першого життя, додати до своїх гріховних подвигів ще й убивство ченця. Та чи абат мав силу волі не меншу ніж у самого Дон Жуана, чи донья Ельвіра виявилася обачнішою й добродішнішою, ніж того вимагає Іспанія від своїх дочок, але Дон Жуан мусив доживати вдома свої останні дні в мирі та спокої, мов старий сільсь-

кий парох. Іноді він із приємністю помічав, що син і дружина моляться Богові не з належною ревністю, і владно вимагав, щоб вони відбували всі обов'язки, які святий Рим накладає на вірних дітей католицької церкви. Одне слово, він почував себе невимовно щасливим, слухаючи, як галантний сан-лукарський абат, донья Ельвіра та Філіп обговорюють яке-небудь питання совісті. Та хоч як надміру турбувався сеньйор Дон Жуан Бельвідеро про свою персону, настали дні старечої немочі й старечих хвороб, а з ними надійшла пора жалібних зойків та нарікань, тим розпачливіших, чим яскравішими були спогади про бурхливу юність та зрілість, віддану любов'ю утіхам. Людина, котра настільки зневажала людей, що вселяла їм віру в засади й закони, з яких сама нещадно глузувала, засинала тепер увечері, повторюючи: «А може?...» Взірець вишуканого світського тону, герцог, що не знав утоми в оргіях, красень, незрівнянний у залицяннях, який подобався геть усім жінкам, чий серця він підкоряв своїм забаганкам так само легко, як селянин згинає лозину, – цей геній страждав тепер від невиліковних мокрот, від надокучливого запалення сідничного нерва, від жорстокої подагри. Він бачив, як його зуби зникають один за одним – так у кінці балу одна за одною виходять білосніжні, вичепурені дами, й вітальня залишається порожньою та неприбраною. Нарешті почали тремтіти його зухвалі руки, підгинатися стрункі ноги, й одного вечора апоплексичний удар здавив йому шию своїми крижаними гачкуватими пальцями. Від того фатального дня він став понурий і жорстокий. Він засумнівався у відданості сина й дружини, часто твердячи, що вони не турбувалися б про нього з такою зворушливою, делікатною й ніжною увагою, якби він не вклав увесь свій статок у довічну ренту. В таких випадках Ельвіра та Філіп проливали гіркі сльози й ще ласкавіше доглядали лукавого діда, який раптом надавав своєму тріснутому голосу ніжного тону й казав їм:

– Друзі мої, любя моя дружино, ви мені пробачте, гаразд? Я вас трохи мучу. О пресвятий Боже! Ти обрав мене знаряддям, щоб випробувати ці небесні створіння! Я мав би бути їхньою втіхою, а став їхньою карою.

У такий спосіб він прикував сина й дружину до свого ліжка і за якусь годину, щедро обдаровуючи їх новими й новими скарбами свого чару та вдаваної ніжності, змушував їх забувати про цілі місяці жорстокого вередування. То була батьківська система, що спрацювала куди успішніше, ніж та, яку колись його батько застосував до нього. Нарешті хвороба притисла Дон Жуана так неблаганно, що тепер, укладаючи його в постіль, з ним доводилося морочитися, наче з фелюкою, коли треба її провести крізь вузький фарватер. А потім настав і день смерті. Блискучий скептик, чий розум уцілів посеред страхітливої тілесної розрухи, потрапив до рук лікаря та духівника, хоч усе життя з неприязню ставився до обох. Але він навіть жартував із ними. Може, за завісою небуття йому ввижалося світло? За тією самою завісою, свинцевою для інших і прозорою для нього, на якій легкими тінями миготіли незрівнянні втіхи його молодості.

Був чудовий літній вечір, коли Дон Жуан відчув наближення кінця. Дивовижною чистотою сяяло небо Іспанії, від помаранчевих дерев розтікалися ніжні пахощі, зорі випромінювали ясне й миготюче світло, і здавалося, сама природа дає певну запоруку воскресіння; побожний і слухняний син дивився на батька з любов'ю й пошаною. Близько одинадцятої години Дон Жуан захотів лишитися сам на сам із цим ширим створінням.

– Філіпе, – сказав він голосом таким ласкавим і ніжним, що юнак здригнувся і заплакав від щастя; суворий батько досі ніколи не вимовляв його імені з таким почуттям. – Послухай мене, сину, – провадив умирущий. – Я великий грішник. Тому все своє життя я думав про смерть. Колись я дружив із великим папою Юлієм Другим. Знаменитий первосвященик боявся, щоб моя надмірна запальність не спонукала мене вчинити смертний гріх перед самим сном, уже після миропомазання, й він подарував мені пляшечку зі святою водою, яка колись бризнула в пустелі з-під каменя. Я нікому не розповів про це розкрадання церковного скарбу, але мені

було дозволено відкрити таємницю своєму синові *in articulo mortis*⁵. Ти знайдеш пляшечку в шухляді готичного столика, який завжди стояв і тепер стоїть біля мого узголів'я. Дорогоцінна рідина зробить тобі велику послугу, мій любий Філіпе. Поклянися своїм вічним спасінням, що виконаєш мою останню волю!

Філіп подивився на батька. Дон Жуан умів читати на обличчях людські почуття й міг спочити в мирі, довірившись такому погляду, тоді як його батько помер у розпуці, зрозумівши з синового погляду, що йому довіритися не можна.

– Ти був гідний кращого батька, – вів далі Дон Жуан. – Осмілюся признатися тобі, сину, що коли шановний абат проводжав мене в дорогу останнім причастям, я думав про те, що несумісні дві такі сили, як Божа могутність і могутність диявола...

– О тату!..

– ...і я міркував так: коли Сатана погодиться укласти з Богом мир, він поставить за неодмінну умову прощення своїх прихильників, інакше він виявив би себе жалюгідним нікчемом. Моє грішне життя страшить мене, сину. Я неминуче потраплю до пекла, якщо ти не виконаєш мою волю.

– О, повідайте ж її мені скоріше, тату!

– Як тільки очі мої заплющуються – а це станеться, можливо, вже через кілька хвилин, – вів далі Дон Жуан, – ти візьмеш моє тіло, ще не охололо, і покладеш його на стіл посеред кімнати. Потім погасиш лампу – тобі вистачить і світла зірок. Роздягнеш мене і, читаючи «Pater» і «Ave»⁶, а помислами звертаючись до Бога, ти старанно змочиш цією святою водою мої очі, губи, всю голову, а тоді й інші частини тіла. Пам'ятай, сину, що могутність Богова безмежна, і нічому не дивуйся!

У цю мить Дон Жуан відчув, що смерть зовсім поруч, і додав страшним голосом:

– Гляди, не впусти пляшечку.

Потім він тихо сконав на руках у сина, чії рясні сльози капали на мертвотно-бліде обличчя, з якого навіть смерть не стерла іронічного виразу.

Було близько півночі, коли дон Філіп Бельвідеро поклав батьків труп на стіл. Поцілувавши його грізно насуплений лоб і сиве волосся, він погасив лампу. У мерехтливому місячному світлі, що затопило і поля, й кімнати палацу, Філіп бачив батькове тіло, що вирізнялося білою плямою в сірій сутіні. Юнак змочив хустинку в рідині й, прочитавши молитви посеред глибокої тиші, слухняно зволожив священну для нього голову. Він виразно чув якесь дивне шарудіння, але подумав, що то вітер шелестить у верхів'ї дерев. Та коли він обтер вологою праву руку, то відчув як ця рука – рука молода й дужа, але батькова рука! – міцно обхопила його за шию! Він перелякано зойкнув і впустив пляшечку, яка впала на підлогу й розбилася. Рідина вмить випарувалася. Збіглася вся челядь замку із смолоскипами в руках. Цей крик наполохав їх і вразив не менше, ніж якби всесвіт раптом задвигтів від трубних звуків сурми, що скликала б смертних на Страшний суд. В одну мить кімната наповнилася людьми. Тремтяча від страху юрма побачила, що дон Філіп знепритомнів, але стоїть на ногах, утримуваний могутньою рукою батька, що здавила йому шию. А потім присутні побачили щось і справді надприродне: обличчя в Дон Жуана було юне і прекрасне, наче в Антіноя – чорне волосся, блискучі очі, червоні уста. А його голова страшно смикалася, нездатна зрушити кістяк, до якого була прикріплена.

Старий слуга вигукнув:

– Чудо!

І всі іспанці повторили:

– Чудо!

⁵ У хвилину смерті (лат.).

⁶ «Отче наш» і «Богородиця» – католицькі молитви (лат.).

Донья Ельвіра була надто побожна і навіть у думці не могла припустити, що тут ідеться про чудеса магії. Вона відразу послала по абата Сан-Лукарського монастиря. Коли пріор побачив чудо на власні очі, то, будучи людиною кмітливою, вирішив здобути з нього вигоду. Зрештою, хіба абат насамперед не повинен дбати про збільшення прибутків своєї обителі? Він негайно оголосив, що сеньйора Дон Жуана, безперечно, приєднають до святих і врочиста церемонія відбудеться в Сан-Лукарському монастирі, який віднині називатиметься, додав абат, монастирем Святого Жуана Лукарського. На ці слова мрець скорчив блазенську гримасу.

Усім відомо, як іспанці полюбляють такі торжества, а тому неважко собі уявити, якими релігійними феєріями відсвяткувало Сан-Лукарське абатство перенесення тіла блаженного Дон Жуана Бельвідеро в церкву. Через кілька днів по смерті знаменитого вельможі звістка про чудо його часткового воскресіння, переходячи від села до села, поширилася уже більше ніж на півсотні льє навколо Сан-Лукара, і юрби цікавих відразу ж посунули по всіх дорогах, являючи очам досить кумедне видовище; вони йшли зусібіч, приваблювані «Te Deum»⁷, яке ченці співали при світлі смолоскипів. Старовинна мечеть Сан-Лукарського монастиря, чудовий храм, збудований маврами, під склепінням якого ось уже три століття лунало ім'я Ісуса Христа, а не Аллаха, не могла вмістити юрму, що зійшлася подивитись на церемонію. Збившись до купи, мов мурахи, стояли під колонами храму ідалго в оксамитових плащах, озброєні своїми славними шпагами, бо не знайшлося місця, де вони могли б опуститись навколішки – а навколішки вони ставали тільки перед Богом. Чарівні селянки у спідницях-баскінах, під якими вгадувалися знадливі форми, приходили під руку із сивими дідами. Молодики з вогненними очима стояли біля вичепурених літніх жінок. Були тут і парочки, що тремтіли від утіхи, були дівчата, які згорали від цікавості, приведені сюди своїми женихами, були щойно одружені молодята, були діти, які боязко трималися за руки. Величезний натовп мерехтів барвами, мінився контрастами, миготів розмаїттям квітів та строкатими вбраннями і тихо вирував серед нічної тиші. Розчинилася широка церковна брама. Ті, хто запізнився й не зміг протиснутися у храм, залишилися на паперті й здалеку, через три відкриті портали, милувалися видовищем, про яке легкі декорації сучасних опер можуть дати лише слабке уявлення. Святенники та грішники, кваплячися здобути прихильність новоспеченого святого, запалили на його честь тисячі свічок по всій величезній церкві – корисливі вогники, що надали монументальній будівлі чарівного вигляду. Чорні аркади, колони й капітелі, глибокі ніші каплиць, що виблискували золотом і сріблом, галереї, сарацинське декоративне різьблення з усіма його найвитонченішими візерунками виразно проступали в потоках світла – так у червоних сполохах багаття виникають усілякі химерні постаті. А над цим океаном вогнів панував позолочений вівтар у глибині храму, де височів головний престол, що сяяв, як сонце. І справді, перед ракою, в яку поклали Дон Жуана, блідло мерехтіння золотих світильників, срібних канделябрів, хоругв, пишних китиць, статуй святих і обітних підношень. Тіло нечестивого грішника яскріло коштовним камінням, квітами, кришталем, діамантами, золотом, білосніжними, мов янгольські крила, перами і зайняло на престолі те місце, яке відводять образу Христа. Навколо горіли незліченні свічки, від них хвилями розходилося сяйво. Поважний сан-лукарський абат у ризах священнослужителя, в митрі, прикрашеній коштовними самоцвітами, і з золотою патерицею в руці сидів як владика вівтаря у схожому на трон пишному кріслі посеред свого кліру, що складався з незворушних сивоголових священників, одягнених у тонкі стихарі, – вони стояли навколо нього, як на картинах отці-святителі стоять навколо Творця. Староста хору та чільні особи капітулу, прикрашені блискучими відзнаками свого високого церковного сану, ходили туди-сюди, окутані хмарами ладану – так світила здійснюють свій шлях у небесних сферах. Коли настав час великого прославлення, дзвони розбудили луну в усіх навколишніх полях, і величезне збіговисько народу проспівало перші слова хвали Господові, якими починається «Te Deum».

⁷ «Te Deum laudamus» («Тебе, Боже, хвалимо») – католицька молитва.

Скільки було високого почуття в цих словах! Чистим і ніжним голосам жінок, що молилися в екстазі, вторували густі й могутні голоси чоловіків, і навіть орган не міг перекрити цього тисячоголосого співу, хоч як потужно гуділи його труби. І тільки дзвінкі ноти, що їх виводив хор хлопчиків, та розлоге гудіння перших басів, збуджуючи в кожному найщасливішій спогади про дитинство і захват перед силою людського почуття, вирізнялися посеред чудового розмаїття голосів, злитих у єдиному палкому пориві:

– Te Deum laudamus!

І полився з глибини собору, де чорніли вкляклі жіночі та чоловічі постаті, спів, подібний до світла, що зненацька спалахує в темряві ночі, і мовби перекоти грому розкололи навколишню тишу. Голоси полинули у високість мовби на хмарах ладану, що голубим прозорим серпанком огорнули фантастичні дивовижі мавританської архітектури собору. Всюди було багатство яскравих барв, пахощі, світло і мелодійні звуки.

У ту мить, коли ця могутня музика любові й подяки піднеслася до престолу, Дон Жуан, надто чемний, щоб не подякувати за увагу, надто розумний, щоб не відчувати, як із нього глумляться, вибухнув у відповідь моторошним реготом і з нахабною безцеремонністю перевернувся на бік у своїй пишній раці. Бо диявол уселив йому страх, що його хочуть видати за звичайнісіньку людину, за одного із святих угодників, за якого-небудь Боніфация або Панталеоне, і, щоб порушити божественну мелодію любові, він моторошно завив, і до того виття приєдналася тисяча голосів із пекла.

Земля благословляла, небо проклинала.

Церква здригнулася на своєму стародавньому підмурку.

– Te Deum laudamus! – волав натовп богомольців.

– Котіться ви до чортів, тварюки! Усе вам Бог та Бог! Паскудне ви поріддя, тупе бидло, йолопи безмозкі разом із вашим немічним стариганом Богом!

І з горла у святого вихопився цілий потік лайки – так вивергається з кратера розжарена лава, коли вибухає Везувій.

– Deus Sabaoth!.. Sabaoth!⁸ – вигукнули християни.

– Ви ображаєте велич пекла! – відповів Дон Жуан, заскреготівши зубами.

І його жива рука піднялась над ракою, пригрозивши богомольцям жестом, у якому був розпач і глум.

– Святий нас благословляє! – сказали старі жінки, діти та юні наречені – тобто люди найлегковірніші.

Отак ми часто помиляємося, коли поклоняємось кому-небудь. Людина видатна глузує з тих, хто її вихваляє, а іноді вихваляє тих, з кого вона в душі глузує.

– Sancte Iohannes, ora pro nobis⁹, – заспівав абат, простершись ницьма перед престолом.

– Дурень, – пролунало йому у відповідь.

– Що там відбувається? – вигукнув помічник пріора, помітивши в раці якесь вовтузіння.

– Святий біснується, – відповів абат.

І тут жива голова одним посмиком відірвалася від мертвого тіла й упала на жовту лисину простертого ницьма священнослужителя.

– Згадай про донью Ельвіру! – крикнула голова і вгородила зуби в абатову голову.

Абат жадливо зойкнув, урвавши церемонію. Збіглися священики й оточили свого пріора.

– Ну що, бовдуре, існує Бог чи не існує? – пролунав голос у ту саму хвилину, коли абат, укушений у мозок, випускав дух.

Париж, жовтень 1830 р.

⁸ Бог Саваоф!.. Саваоф! (Лат.)

⁹ Святий Іоанне, молися за нас! (Лат.)

Ісус Христос у Фландрії

Марселіні Деборд-Вальмор¹⁰

*Вам, дочці Фландрії, одній з тих, хто творить її нинішню славу,
присвячується ця наївна фламандська легенда.*

Де Бальзак

У незапам'ятні часи історії Брабанту людей з острова Кадзант¹¹ до узбережжя Фландрії перевозили човном, який щодня ходив через протоку. Мідельбург – столиця острова, згодом ушлавлена в анналах протестантизму, – мав у ту давнину не більше як двісті – триста дворів.

¹⁰ Деборд-Вальмор Марселіна (1785–1859) – французька поетеса доби романтизму. Бальзак був з нею у дружбі й високо цінував її поезію. Примітки Дм. Наливайка.

¹¹ Острів Кадзант – нині цей острів не існує, у середині XVIIIст. його розмило море. Примітки Дм. Наливайка.

Багате нині Остенде було тоді нікому не відомою гаванню, біля якої лежало невеличке селище, де жили рибалки, бідні торговці та зухвалі корсари. А проте селище, яке складалося з двох десятків будинків і трьохсот хатин, критих соломою і часто стулених з уламків розбитих кораблів, мало свого намісника, своїх жандармів, шибеницю, монастир, свого бургомістра – одне слово, всі ознаки розвиненої цивілізації. Хто правив у ті часи Брабантом, Фландрією, Бельгією? Про це історія мовчить. Та чи нам не байдуже? Адже від нашої повісті струменить дивний аромат неясного, непевного, чудесного, того самого, чим дихали легенди славетних співців, які безліч разів скрашували довгі фламандські вечори своїми епічними піснями, настільки ж розцвіченими яскравою поезією, наскільки суперечливими у відтворенні історичних подій. Ця легенда, яку не одне покоління дідів розповідало біля домашнього вогнища своїм дітям та онукам і вдень, і ввечері, у кожному столітті набувала нового забарвлення. Схожа на архітектурні пам'ятки, які в різні епохи перебудовувалися за примхою того чи того будівничого і які так приваблюють поетів своїми похмурими та химерними формами, вона здатна довести до розпачу сумлінних істориків, що звикли пильно досліджувати тексти, події, дати. Проте оповідач вірить їй, як вірили їй забобонні жителі Фландрії, не ставши через це ні більш ученими, ні менш розумними. Правда, неможливо було узгодити між собою всі версії легенди, і в нашому переказі вона, можливо, втратила свою неповторну романтичну наївність, зате зберегла сміливість вигадки, створеної уявою й відкинутої істориками, істинно християнську мораль і прихований зміст, доступний кожному, хто тягнеться до мудрого слова. Хай всяк знайде в ній поживу на своє вподобання і візьме на себе клопіт відокремити зерно від половини.

Човен, що перевозив людей з острова Кадзант в Остенде, збирався відчалити. Перш ніж відчепити залізний ланцюг, яким човен був припнутий до кам'яної тумби на молу, перевізник кілька разів просурмив у ріг, скликаючи тих, хто запізнювався, бо на сьогодні то був останній перевіз. Наближалася ніч, сонце заходило, і в його останніх променях береги Фландрії уже ледь-ледь виднілися, тому важко було розгледіти, чи не лишилося на острові запізнілих подорожан, чи не йде хто-небудь попід земляним валом, який оточував поля, або у високому болотному рогозі. Човен був уже повний, і хтось вигукнув: «Чого ми чекаємо? Відпливай!» У цю мить за кілька кроків від молу з'явилася людина; човняр, який не чув, щоб хтось підходив до причалу, вкрай здивувався. Запізнілий подорожній, здавалося, раптово виринув з-під землі, ніби селянин, який ліг полежати на полі, чекаючи, поки покличуть від'їжджати, і схопився на ноги, тільки-но почув, що сурмлять у ріг. Чи він, бува, не злодій? А може, митник або стражник? Коли він підійшов до човна, семеро людей, які стояли на кормі, квапливо повсідалися на лави, щоб не дати затесатися у свій гурт чужому. Думка про це виникла в них підсвідомо й одночасно, думка, яка може виникнути лише в людей вельможних і багатих. Четверо з тієї компанії належали до найвищої фламандської знаті. Був там молодий рицар з двома чудовими гончаками. Його довге волосся вибивалося з-під шапочки, всипаної дорогоцінним камінням; він подзеленькував золотими острогами і раз у раз із зухвалим виглядом підкручував вуса, зневажливо позираючи на попутників. Біля нього сиділа гоноровита молода дівчина; вона тримала на руці сокола й розмовляла лише з матір'ю та з поважним священнослужителем – мабуть, їхнім родичем. Ці четверо говорили гучно й усі водночас – так, наче крім них у човні не було нікого. А тим часом тут-таки сидів і закутаний у широкий плащ гладкий буржуа з Брюгге – особа в тих краях вельми значна. Його слуга, озброєний до зубів, охороняв два мішки, туго напхані грішми. Поруч примостився вчений муж, доктор наук Лувенського університету, що вибрався в дорогу зі своїм писарем. Усіх цих людей, що потай зневажали одне одного, відокремлювала від носової частини суденця лава з веслярами.

Коли запізнілий пасажир ступив у човен, він окинув швидким поглядом корму, побачив, що там місця для нього немає, й перейшов на ніс, сподіваючись якось примоститися там. На носі зібрався убогий люд. Побачивши чоловіка в скромному сурдугі й коротких штанах із брунатного камлоту, в простих брижах із накрохмаленого полотна, з непокритою головою і без

шапочки чи капелюха в руці, без гаманця і без меча на поясі, всі подумали, що це який-небудь бургомістр, глибоко шанований своїми городянами, добрий і привітний, схожий на старих фламандців, чию щирю вдачу так добре відтворили на своїх картинах живописці тієї країни. Отож бідняки на носі човна зустріли нового пасажирів шанобливо, що викликало насмішкуваті перешіптування багатіїв на кормі. Старий солдат, стомлений від багаторічної служби та поневірянь, відступив незнайомцеві своє місце, пересівши ближче до борту, де, щоб утримати рівновагу, він уперся ногами в дерев'яну поперечку, схожу за формою на ребро рибацького кістяка, – такими поперечками скріплюють дошки човна. Посунулася, щоб дати більше місця новоприбулому, й молода жінка з дитиною на руках, що, мабуть, належала до ремісничого стану Остенде. В цьому її русі не було ні догідливості, ні погорди. Він свідчив про увагу до ближнього, в якій бідняки, звикши високо цінувати послужливість і братню турботу, розкривають свою просту й щирю душу, таку наївну у виразі і добрих, і поганих почуттів. Незнайомець подякував жестом, сповненим шляхетної гідності, й сів між молодою матір'ю та старим солдатом. Зразу за ним сидів селянин із десятирічним сином. Безтурботна горопаха – стара зморшкувата жебрачка в лахмітті – скулилася на купі линв у самому носі човна.

Один із веслярів, старий моряк, що колись знав її багатою та вродливою, пустив її туди «бога ради» – за чудовим народним висловом.

– Красно дякую, Томасе, – сказала йому стара. – Сьогодні ввечері прочитаю за тебе два «отчєнаші» й двічі помолюся Богородиці.

Хазяїн човна ще раз просурмив у ріг, окинув поглядом безлюдний берег, кинув ланцюг собі під ноги і, пробігши понад бортом, узявся за стерно. Він стернував стоячи і, коли уже вийшли у відкрите море, подивився на небо.

– Ану, наляжте на весла! – голосно гукнув він. – Нам слід поквипитися! Море – чортова колиска – пахне штормом! Я чую, як воно нуртує в глибині, аж стерно мені вивертає, та й мої рани занили перед бурею.

На ці слова, мовлені на морському жаргоні й зрозумілі тільки вухам, звичним до шуму хвиль, помаху весел почастішали, але з ритму при цьому не збилися; якщо раніше однастайні рухи веслярів можна було порівняти з кінською рессю, то тепер вони перейшли в галоп. Добірне товариство, що сиділо на кормі, з відвертою зневагою дивилося на жилаві руки, на засмагли обличчя з палахкотючими очима, на перенапружені м'язи людей, що з'єднали свої зусилля, аби за мізерну плату перевезти їх через протоку. Вельможне панство не тільки не співчувало бідолахам, а навпаки, вони ще й показували на веслярів пальцями і сміялися, поглядаючи на їхні обличчя, спотворені від страшної напруги. А солдат, селянин і стара жебрачка жаліли матросів, бо жалість властива людям, які живуть працею і знають, що таке гарячкова перенапруга, коли доводиться докладати неймовірних, а іноді й надлюдських зусиль. Крім того, постійно живучи просто неба, вони з вигляду хмар зрозуміли, яка небезпека їм загрожувала, й відразу притихли, посерйознішали. Молода мати заколисувала дитинча, наспівуючи йому мелодію старовинного церковного гімну.

– Якщо ми доберемося сьогодні до берега, – сказав солдат селянинові, – значить, наші душі поки що Господові не потрібні.

– На все Його воля, – озвалася жебрачка. – Але здається мені, що він уже готується покликати нас до свого престолу. Гляньте, яка заграва!

І порухом голови вона показала на захід, де по бурих, підсвічених червонястим сяйвом хмарах, з яких, здавалося, от-от вихопиться на волю ураганний вітер, зміїлися вогненні блискавиці. Море глухо гуркотіло – так гарчить собака, перш ніж люто загавкати. Та до Остенде, зрештою, було вже зовсім близько. В цю мить небо й море являли собою видовище, якого ні живопис, ні поезія увічнити не можуть. Людина у своїй творчості шукає різючих контрастів. Тому митці звичайно прагнуть, щоб природа поставала перед ними яскравою й екзотичною; мабуть, вони просто неспроможні передати у своїх творіннях високу поезію її буденних про-

явів, хоча спокій і тиша хвилюють людську душу не менше, аніж буря й сум'яття. Була хвилина, коли всі у човні замовкли і стали вдивлятися у небо та в море, скоряючись чи то лихому передчуттю, чи то священному смутку, який опановує майже нас усіх у годину молитви надвечір, коли замовкає природа й озиваються дзвони. Море тьмяно мерехтіло, переливаючись безліччю відтінків сталевого полиску. Небо було суцільно сіре. На заході його перетинали довгі вузькі смуги, схожі на криваві хвилі, на сході купчилися хмари, зморщені, ніби чоло старезного діда, а між хмарами то спалахували, то гасли сліпучо-яскраві, мовби наведені тонким пензлем, лінії. Отже, море й небо утворювали тьмяне з бляклими розводами тло, на якому особливо вирізнялася зловісна заграва на заході. В ці хвилини лик природи вселяв у душу жах. Якщо нам дозволять присмачити літературну мову сміливими народними виразами, то ми слідом за солдатом повторимо, що погода зазнала поразки, або наведемо слова селянина: «Небо насупилося, мов катова пика».

Зненацька налетів східний вітер, і хазяїн човна, що не відривав погляду від моря, побачив, як воно збилося на обрії.

– Хо-хо! – крикнув він.

На цей сигнал матроси перестали веслувати й опустили весла у воду.

– Хазяїн знає діло, – незворушно мовив Томас, коли човен злетів на гребінь величезної хвилі, а потім ковзнув, здавалося, на саме дно моря, яке розверзлося під ним.

При цьому запаморочливому падінні в порожнечу, куди пожбував човна раптовий спалах океанського гніву, люди на кормі збігли і з жахом зойкнули:

– Ми гинемо!

– Стривайте, ще ні, – спокійно відповів їм керманіч.

У цю мить над самим човном вітер роздер сіру запону.

Тим часом як на сході й на заході зі зловісною покvapливiстю громадилися кучугури хмар, крізь щілину, яка утворилася під натиском вітру, ринуло світло надвечірнього сонця й осяяло людські обличчя. І тоді всі у човні – вельможі, багатії, матроси та бідняки – на якусь мить заціпеніли з подиву, побачивши пасажира, який прийшов останнім. Розділене на прямий проділ золотаве волосся облямовувало спокійне відкрите чоло і густими хвилями спадало на плечі, виокремлюючи на тлі сірого неба обличчя, що сяяло добротою та неземною любов'ю. Цей чоловік не гордував смертю, він знав, що вона не владна над ним. Навіть ті, хто сидів на кормі, на мить забули про неблаганну лютість розбурханої стихії, яка погрожувала їм загибеллю; та незабаром до них вернувся звичний егоїзм.

– Добре цьому йолопу бургомістрові! Він навіть не усвідомлює, яка небезпека над нами нависла! Він тупий, мов скотина, і помре без агонії, – сказав учений муж.

Не встиг він промовити цю глибокодумну фразу, як буря завилала з нестямним шалом. Вітри засвистіли зусібіч, човен закрутився, мов дзига, і в нього ринула вода.

– О моє бідолашне малятко! Дитино моя, дитино! Хто врятує тебе? – в розпачі заволатала мати.

– Ви самі, – відповів незнайомиць.

Його голос, мов органна музика, проник у серце молоді жінки і вселив їй надію; вона почула ці сповнені доброти слова, незважаючи на завивання шторму, на крики переляканих людей.

– Пресвята Діво, заступнице Антверпенська, жертвую тобі тисячу фунтів воску і поставлю статую, якщо ти врятуєш мене від цієї біди! – вигукнув багатій із Брюгге, стоячи навколішки на своїх мішках із золотом.

– Та нема її, вашої Святої Діви, ні тут, ні в Антверпені, – сказав йому вчений.

– Вона на небесах, – промовив голос, який, здавалося, долинув із дна морського.

– Хто це сказав?

– Мабуть, сам диявол! Він сміється з Богоматері Антверпенської! – закричав слуга.

– Дайте спокій своїй Пресвятій Діві, – сказав стерновий пасажиром. – Візьміть-но ліпше черпаки та вихлюпуйте воду з човна. А ви, – гукнув він до матросів, – наляжте на весла! Буря дала нам хвилину перепочинку, так в ім'я сатани, який ще держить нас на цьому світі, послужімо самі собі провидінням! Усім відомо, що коли на морі буря, то в цій вузькій протоці сам чорт ногу зламає, але ось уже тридцять років мій човен тут плаває. Хіба мені вперше змагатися із штормом?

І він далі міцно тримав у руках стерно, пильно вдивляючись то в море, то в небо, то поглядаючи на свого човна.

– Він завжди сміється з усього, наш хазяїн, – стишеним голосом сказав Томас.

– Невже Бог допустить, щоб ми загинули разом з усім отим набродом? – спитала рицаря гоноровита молода дівчина.

– Ні, ні, шляхетна панно! Ось послушайте, що я скажу. – Він притяг її до себе за стан і прошепотів їй на вухо: – Я добре плаваю – ви тільки мовчіть! Я вхоплюся за ваше прекрасне волосся й обережно допливу з вами до берега. Але я зможу врятувати тільки вас одну.

Дівчина подивилася на свою стару матір. Та стояла навколішках і просила єпископа, щоб відпустив їй гріхи, але той нічого не чув. У очах своєї прекрасної дами рицар прочитав слабкі проблески дочірнього почуття і сказав їй стишеним голосом:

– Покоріться волі Господній! Якщо Бог покличе вашу матір до себе, то заради її ж таки щастя... на тому світі, – сказав він уже зовсім пошепки.

«Та й заради нашого на цьому», – подумав він. Адже дамі з Рюпельмонда належали аж сім ленних володінь¹², не рахуючи баронського маєтку поблизу Гавра. Дівчина з надією слухала голос, що обіцяв їй життя і кохання, і то був голос вродливого шукача пригод, юного безвірника, який, проте, вчащав до церкви, де шукав собі здобич – багату наречену, що принесла б йому дзвінкі золоті монети.

Єпископ хрестив хвилі й наказував їм утихомиритись, хоч аніскільки не вірив у те, що цей засіб подіє. Він думав про свою наложницю, яка чекала його, приготувавши розкішну вечерю; можливо, в цю саму мить вона приймала ванну, або напахчувалася, або вбиралася в оксамит, або приміряла свої намиста та інші коштовні оздобы. Далекий від думок про всемогутність святої церкви, нездатний ні втішити ближніх, ні переконати їх, щоб вони поклалися на ласку Божу, розбещений єпископ домішував до священних слів молитви слова жалю за мирськими втіхами і за земним коханням.

При слабкому світлі, що осявало бліді обличчя, можна було бачити, які різні почуття нуртують у різних душах. Зненацька хвиля високо підкинула човна, а з височини жбурнула його в провалля, і, здригаючись, як осінній лист під ударами холодного вітру, суденце затріщало біля корми, наче ось-ось мало розламатися надвоє. Розпачливі зойки приречених на загибель людей змінювалися хвилинами моторошної тиші. Прості люди в носовій частині човна становили різкий контраст із багатіями та вельможами, які сиділи на кормі. Молода мати пригортала до себе дитину щоразу, коли хвилі загрожували поглинути вутле суденце; але в її серці жевріла надія, яку заронили слова незнайомця, вона прикипіла до нього поглядом і перейнялася вірою, сильною вірою слабкої жінки – вірою матері. Покладаючи всі свої надії на Слово Боже, на слово любові, яке злетіло з уст дивного чоловіка, наївне створіння довірливо чекало, коли здійсниться його обіцянка, і майже перестало боятися небезпеки. Вчепившись у борт човна, солдат очей не зводив із незвичайного попутника, з незворушних рис його обличчя; підсвідомо він намагався брати з нього приклад, і на його грубому, засмаглому обличчі відбивалися розум і воля, які він проніс майже нерозтраченими через усе життя, сповнене послуху і важких машинальних зусиль. Прагнучи наслідувати спокій і витримку вищої істоти, він –

¹² Ленні володіння – на Заході в часи феодалізму лен – земля і прибутки від неї, які васал одержував за службу у сюзерена; ленні володіння успадковувалися. Примітки Дм. Наливайка.

мабуть, сам того не усвідомлюючи – прилучився до таємного джерела духовної сили. Його захват вилився в безмежне фанатичне поклоніння і віру в цю людину; так солдати переймаються палкою любов'ю до свого полководця, коли він – улюбленець слави, наділений могутньою силою волі, – знов і знов одержує блискучі перемоги.

Стара жебрачка бурмотіла:

– Ох, я ж безсоромна грішниця! Хіба досить страждала я, щоб спокутувати нечестиві втіхи, яким я віддавалася в юності? Навіщо ти, нещасна, тішилася життям, наче валлійка, проживала церковне майно з ченцями і бідняцькі статки з жадібними збирачами податків? Ох, завинила я, завинила тяжко! Дозволь же Мені, Господи, відмучитися за мої гріхи в цьому земному падолі! Свята Діво, Мати Божа, змилуйся наді мною!

– Заспокойся, матінко, Господь Бог не дріб'язковий лихвар. Хоч я й порішив на своєму віку без розбору чимало людей, і лихих, і добрих, я не боюся Страшного суду.

– Ох, пане вояк, і пощастило ж отим благородним дамам, адже біля них єпископ, свята людина, і він, звичайно, відпустить їхні гріхи, – далі приказувала стара. – От якби й мені почути від священика: «Твої гріхи відпустяться тобі», – я б йому повірила!

Незнайомець обернувся до неї, й вона затремтіла під його поглядом – стільки в ньому було милосердя!

– Перейміться вірою, – сказав він, – і віднайдете спасіння.

– Хай воздасть вам Бог, добрий пане, – відповіла жебрачка. – Якщо ви правду кажете, я ладна босою дійти до Богоматері Лоретської, щоб помолитися і за вас, і за себе.

Селянин із сином сиділи мовчки; звикши підкорятися стихії бездумно, як тварини, вони змирилися з долею і звірилися на волю Господню. Отже, з одного кінця човна – багатство, гордіня, наука, розпуста, злочин, одне слово, людське суспільство в тому вигляді, яким формують його мистецтво, мислення, освіта, вищий світ та його закони; але саме ці люди – і тільки вони – кричали з розпачу, мордуючись убивчими сумнівами і гнітючим страхом. А над цими жалюгідними створіннями височів хазяїн човна, чоловік за стерном – сильний, непідвладний ваганням, чоловік, який звик наказувати, вірив у свою щасливу зірку й сам творив свою долю. Він кричав: «Святий черпак!» замість «Свята Діво!», він кидав виклик бурям і врукопаш воював із морем. А в протилежному кінці човна зібралися істоти слабкі. Мати, що колисала дитинча, пригортаючи його до грудей, а воно всміхалося бурі. Жінка, колись непутяща, а нині опанована пекучим каяттям. Солдат, посмугований шрамами, який за свою незламну відданість, за знівечене життя і скалічене тіло одержав лише змочений слізьми шматок хліба; і попри все це він сміявся з усього й безтурботно йшов дорогами життя, радіючи, коли йому щастило окропити давню славу кухлем пива або похвалитися перед захопленою молоддю колишніми подвигами; своє майбутнє він безтурботно довірив Богові. І нарешті, двоє селян, двоє чесних трудівників – саме втілення тяжкої праці, без якої немислиме життя на землі. Ці простодушні створіння не цікавилися скарбами думки, завжди готові поступитися ними заради віри, яка була напрочуд міцна, адже вони ніколи не міркували й не сперечалися про неї; сумління в цих незайманих натур було чисте, а почуття – сильні; каяття, знегоди, любов і праця загартували, очистили, зміцнили, подесятирили їхню волю, а тільки воля й нагадує в людині про те, що мудреці назвали душею.

Коли, скоряючись чародійному мистецтву стернового, човен майже доплив до Остенде й до берега лишилося футів із півсотні, не більше, шквальний порив бурі знову відніс його в море, й він перекинувся. За мить до того осяяноликий незнайомець сказав зневіреним людям:

– Хто вірує – врятується! Ходіть за мною.

І, переступивши через борт, він упевнено пішов по хвилях. Молода мати з дитиною на руках відразу подалася за ним. Солдат підхопився на ноги і сказав своєю простою говіркою:

– Щоб я пропав! Та я піду за тобою хоч і до дідька в зуби!

І ступив у море, навіть не здивувавшись, що воно тверде під його ногами.

Стара грішниця, яка вірила у всемогутність Бога, теж пішла по воді за незнайомцем. Селянин із сином подумали:

«Якщо вони йдуть по морю, то чом би й нам не піти?»

І кинулися наздоганяти гурт. Море не розверзлося й під ними.

Томас вирішив наслідувати їхній приклад, але його віра хиталася, й він тричі провалювався під воду, але тричі виринав і нарешті теж пішов по хвилях. Відважний керманіч схопився за уламок свого човна і прилип до нього, наче молюск. Скнара-багатій теж перейнявся вірою і підхопився на ноги, але він хотів забрати із собою золото, й воно потягло його на дно морське.

Коли незнайомиць запропонував усім, хто в човні, йти за ним, учений почав глузувати з дурисвіта та з йолопів, які йому повірили, і море поглинуло нечестивця. Молоду дівчину потяг у безодню її поклонник. Єпископ і стара дама відразу пішли на дно, адже вони не знали ні милосердя, ні істинної віри і були обтяжені багатьма злочинами, а ще дужче – безвір'ям, прихильністю до суєтних утіх, святенництвом.

А тим часом кілька людей, яких укріпила віра, твердо ступали сухими ногами по розбурханих водах. Навкруги жакливо завивала буря, але величезні буруни розступалися перед ними. Чиясь незламна сила приборкувала океан. Крізь туман натхнені вірою розгледіли вдалині слабенький вогник, що блимав на березі у вікні рибальської хижки. Кожному, хто, долаючи страх, прямував на цей вогник, вчувалося, ніби в гуркоті океанських хвиль він чує крик того, хто йшов поруч: «Тримайся!» А насправді жоден не промовив і слова – всі душевні сили було віддано на боротьбу з небезпекою.

Так вони дійшли до берега. Коли усі нарешті посідали біля вогнища в рибальській хатині, вони стали шукати очима свого осяйноликого супутника, та його серед них уже не було. У ці хвилини він сидів на скелі й дививсь, як ураган викинув до її підніжжя стерничого, що вчепився в дошку з такою силою, на яку здатні лише моряки у двобої зі смертю. Тоді чоловік спустився зі скелі, підібрав напівмертвого стерничого і сказав, простерши милосердну руку над його головою:

– Нехай цього разу все буде гаразд, але надалі так не чини, а то послужиш для інших поганим прикладом.

Він завдав моряка на плечі й доніс до рибальської хижки, постукав у двері й попросив, щоб нещасливця впустили до скромного притулку. Відразу по цьому Спаситель зник.

На тому місці моряки спорудили монастир Милосердя і там, як твердить легенда, ще довго зберігалися відбитки ніг Ісуса Христа, які залишилися на піску. В 1793 році, коли французи увійшли до Бельгії, ченці перенесли кудись-інде цю дорогоцінну реліквію, свідчення про останнє зішестя Христа на землю.

Саме в тих краях і опинився я незабаром після революції 1830 року, почувавши себе стомленим від життя і в усьому зневіреном. Та якби ви запитали, в чому причина моєї зневіри, я навряд чи зміг би відповісти – така млявість, така порожнеча панували в моїй душі. В голові не лишилося жодної думки – вони повилітали звідти під натиском західного вітру. З неба віяло чорним холодом, темно-бурі хмари дихали зловісною погрозою. Море здавалося неозорим, і вся насуплена природа ніби казала мені: «Сьогодні ти помреш чи завтра – яка різниця, коли однаково ти помреш?» – і таке інше в такому ж дусі... Отак я блукав, думаючи про непевне майбутнє, про свої ошукані надії. Весь під владою цих похмурих роздумів, я машинально ввійшов до монастирської церкви, сірі вежі якої бовваніли крізь туман, наче привиди. Без особливого захвату дивився я на ліс колон, на чіткі прикрашених листяними візерунками капітелях лежали легкі красиві аркади, утворюючи прегарний лабіринт. Я став безтурботно прогулюватися в бічних нефх, що розкривалися переді мною, ніби закручені у спіраль портики. В сутіні осіннього дня ледве-ледве можна було розгледіти вгорі кам'яні замки склепінь і витончене мереживо кутів, під якими сходилися і розходилися арочні ансамблі. Орган мовчав. Лише

звуки моїх кроків гучно відлунювали в занурених у темряву бічних вівтарях. Я сів біля однієї з чотирьох колон, які підтримували головне склепіння, поблизу хорів. Звідти я міг бачити весь храмовий ансамбль, на який я дивився цілком бездумно. Мій погляд ковзав по неозорому лабіринту високих колон, по величезних, круглих вікнах-роzetках із густим плетивом шибок над бічними дверима і над головною брамою, по зовнішніх галереях, де між мініатюрними колонами блищали вітражі, оправлені в рами у вигляді арок, трилисників або квітів, філігранно вирізьблених у камені. В глибині хорів мерехтів скляний купол, наче оздоблений дорогоцінним камінням у чудовій оправі. Праворуч і ліворуч до цього склепіння – місцями білого, а місцями розфарбованого в барвисті кольори – сходилися два глибокі нефи, оповиті сутінню, в глибині якої бовваніли невиразні обриси сотні сірих колон. Я так пильно вдивлявся в ці чудові аркади, в арабески, у фестони, у спіралі, в усі ці чудернацькі сарацинські візерунки, які перепліталися між собою, осяяні химерними відблисками, що мої чуття втратили гостроту. Я наче опинився на межі між фантастикою й реальністю, потрапивши в пастку оптичних ілюзій і майже приголомшений розмаїттям видів. Якось непомітно всі ці вирізьблені в камені картини затаглися маревом, і я бачив їх мовби крізь серпанок із золотої курави, схожої на ту, яка витає в осяйних смугах, що їх прокреслюють у кімнаті сонячні промені. У глибині цієї туманної атмосфери, що ніби розмила всі форми, зубці вікон-розеток несподівано замерехтіли. Кожна стрілка в склепінні, кожна вирізьблена в камені грань, кожна рисочка заблищали сріблястим блиском. Сонце підпалило вітражі, й вони заяскріли розмаїттям усіх своїх барв. Колони схитнулися, їхні капітелі ледь помітно заколивалися. Будівля задвигтіла, мовби від легкого землетрусу, фризи заворушилися з граційною обережністю. Рухи кількох грубесних колон здалися мені виваженими й серйозними – це скидалося на танець статечної вдови, яка на загальне прохання погоджується в кінці балу виступити в останній кадрили. Декілька мініатюрних струнких колон, увінчаних трилисниками, почали сміятися й підстрибувати. Вивершені гострим кутом аркади зійшлися з високими вікнами, довгими та вузькими, схожими на тендітних середньовічних дам, які носили герб свого дому, вигаптуваний на золототканих уборах. Танець аркад у митрах із елегантними вікнами скидався на поєдинок у рицарському турнірі. Незабаром у будівлі храму забринів кожен камінь, хоча ніщо не зрушило з місця. Озався орган, і я почув божественну гармонію, в якій поєдналися голоси ангелів і незвичайна музика, під акомпанемент приглушеного першого басу дзвонів, бамкання яких сповістило, що дві колосальні вежі загойдалися на своїх квадратних підмурках. Цей дивний шабаш видався мені чимось цілком природним – мабуть, я втратив здатність дивуватися з будь-чого, після того як побачив Карла Х, скинутого з престолу. Я й сам злегка розхитувався, ніби сидів на гойдалці, яка давала мені відчуття нервової втіхи, але осмислити, що ж то зі мною діється, я не міг. І ось посеред цієї палкої вакханалії церковні хори здалися мені холодними, ніби там було царство зими. Я побачив на них багато жінок у білому, нерухомих і мовчазних. З кадилиць заструменіли приємні пахощі, які проникли мені в душу і збадьорили її. Свічки яскраво запалахкотіли. Аналой пішов вистрибом, веселий, наче підхмелений співець. Я зрозумів, що собор обертається навколо своєї осі, й так швидко, що всі речі, здавалося, лишаються на місці. Величезний Христос, який стояв на престолі, посміхався мені з лукавою доброзичливістю, аж я збентежився і перестав дивитись на нього, замилювавшись блакитним маревом, що напливало між колонами, надаючи їм невимовної краси. На фризах заворушилися кілька прекрасних жіночих постатей. Діти, які підтримували грубі колони, залопотіли крильми. Я відчув, як божественна сила підносить мене у височінь, занурюючи в безмежну радість, у приємний і солодкий екстаз. Я, мабуть, віддав би життя, аби продовжити цю фантазмагорію, як раптом чийсь різкий голос крикнув мені в саме вухо:

– Прокинься й іди за мною!

Коцава жінка взяла мене за руку, і жахливий холод передався від неї всім моїм нервам. Крізь поморщену шкіру мертвотно-білого, майже зеленого обличчя виднілися всі кістки

черепа. Ця миршава холодна бабця була в чорній сукні, яка тяглася за нею по підлозі, а на шії в неї щось біліло – я не наважився роздивитись ту річ ізблизка. В її нерухомих, піднятих до неба очах я побачив одні білки. Вона повела мене через церкву, залишаючи за собою сірий слід – з її сукні сипався порошок. Коли вона йшла, зуби в неї клацали, як у скелета. Позад себе я чув тельнякання дзвоника – різкі звуки, що відбивалися в моєму мозку, мов цигикання гармонії.

– Треба страждати, треба страждати, – повторювала моя поводитарка.

Ми вийшли з церкви й далі простували найбагністішими у світі вулицями. Вона завела мене в якийсь чорний дім, де притягла до себе й закричала голосом, тріснутим, мов дзенькіт розколотого дзвона:

– Захисти мене, захисти мене!

Ми піднялися крученими сходами. Коли вона постукала в темні двері, їх відчинив мовчазний чоловік, схожий на інквізитора. Незабаром ми опинилися в кімнаті, обвішаній старими дір'явими гобеленами, де було повно ганчір'я, злинялого мусліну, позолоченої міді.

– Ось вічні багатства, – сказала вона.

Я затремтів від жаху, виразно побачивши в ту мить при світлі довгого смолоскипа та двох свічок, що ця жінка, мабуть, тільки недавно встала з могили. В неї зовсім не було волосся. Я хотів кинутися навтіки, але вона простягла свою кощаву руку й обхопила мене наче сталевим обручем, уतिकаним гостряками. І коли вона зробила цей рух, біля нас пролунав крик із кількох мільйонів горлянок, жадливий зойк торжества мерців!

– Я хочу зробити тебе щасливим навіки, – сказала вона. – Ти мій син.

Ми сіли біля каміна, в якому лежав давно остиглий попіл. Миршава бабця стиснула мені руку з такою силою, що я не міг і ворухнутися. Я пильно подивився на неї і з вигляду лахів, у яких вона гнила, спробував розгадати історію її життя. Та чи існувала вона? Це лишалося для мене загадкою. Хоча я добре роздивився, що колись вона була схожа на грецьку статую з непорочним чолом – вродлива і юна, одягнена з вишуканою простотою.

– Ага, – сказав я, – тепер я тебе впізнав! Нещасна, навіщо ти стала продаватися чоловікам? Досягши віку зрілості і ставши багатою, ти забула про свою чисту і ніжну юність, про свої високі поривання, про свої невинні розваги, про свою живодайну віру, і ти зреклася своєї первісної могутності, своїх духовних переваг задля могутності плоті. Відмовившись від свого ляного вбрання, від вистеленого мохом ложа, від гrotів, осяяних божественним світлом, ти заяскріла діамантами, захопилася розкошами і любов'ю. Зухвала, горда, всього жадаючи і всього домагаючись, усе нищачи на своєму шляху, ти перетворилася на модну повію, яка прагне лише плотських утіх, ти вдавалася до кривавих злочинів, наче королева, що знавісніла від хоті. Чи пригадуєш, як іноді ти була вкрай тупою? А тоді раптом ставала дивовижно розумною – таким буває Мистецтво, коли пориває з оргією. Ти була поетесою, художницею, співачкою, любителькою блискучих церемоній, та чи протегувала ти мистецтву лише з примхи і з бажання спати під чудово оздобленою стелею? Тобі годилося бути скромною і цнотливою, а ти зрештою все придавила своїм черевиком, ти скидала з трону князів, наділених усім у цьому земному падолі: владою, грішми, талантом. Ти ображала чоловіків, ти знаходила радість у тому, щоб побачити, до чого може дійти людина у своїй дурості, ти то наказувала своїм коханцям плазувати перед тобою навколішках, то веліла їм віддавати тобі їхні багатства, скарби і навіть жінок, коли ті були чогось варті! Ти без усякої на те причини винищила мільйони людей, ти посилала їх, немов піщані хмари, із Заходу на Схід. Ти спустилася з верховин мислі, щоб усістися поруч із можновладцями. Замість утішати чоловіків, ти – жінка! – мучила їх і кривдила! Ти вимагала крові, знаючи, що матимеш її скільки завгодно. А колись же, як ти витала у високості, ти задовольнялася жменькою борошна, ти їла чорний хліб і доливала вино водою. У всьому оригінальна, ти забороняла своїм голодним коханцям їсти – і вони не їли. Чому дійшла ти до таких химер, щоб вимагати від людей неможливого? Чому, ніби куртизанка, зіпсута поклонниками, ти дратувалася через дурниці й не виводила з омані людей, які тлумачили

або виправдовували всі твої помилки? А якими були останні спалахи твого любово-страстя! При-страсть жінки, якій за сорок, жаклива – і ти рикала, мов тигриця у своєму останньому пориві, ти хотіла обняти всесвіт, а всесвіт від тебе вислизнув. Потім уже не юнаки припадали до твоїх ніг, а безпорадні діди, і їхнє залицання зробило тебе відразливою. І в той же час деякі люди з орлиним зором остерігали тебе, й не раз: «Ти ганебно загинеш, бо ти вдалася до ошуканства, ти не виконала обіцянок, які дала молодою дівчиною. Замість бути янголом із проясненим чолом і дарувати всім мир, світло та щастя, ти стала Мессаліною, полюбивши криваві побойовиська на арені цирку та розгнuzдані оргії, зловживши своєю владою. Ти вже ніколи не станеш невинною дівчиною, тобі потрібен хазяїн. Твій час близько. Ти вже відчуваєш подих смерті. Твої спадкоємці вважають тебе багатою, вони тебе вб'ють і не одержать нічого. Спробуй при-наймні скинути з себе лахи, що давно вийшли з моди, стань такою, якою ти була колись. Але ні, вже пізно! Ти сама заподіяла собі смерть!» Хіба це не твоя історія? – сказав я їй на закінчення. – Тепер ти стара, дряхла, беззуба, холодна, всіма забута, і ніхто навіть глянути на тебе не хоче. Ти тепер носиш жалобну сукню і ні в кого більше не розбуджуєш жадання. Навіщо ж ти живеш? Де твоє багатство? Ти бездумно його розтринькала! Де твої скарби? Навіщо ти занепастила красу?

На це запитання миршава бабця випростала свій кістяк, скинула з себе лахи, виросла, посвітліла, всміхнулася, вийшла зі своєї чорної шкаралупи. Як ото злітає з пальмової гілки новонароджений метелик, ця екзотична істота раптом постала переді мною білою і юною, вбраною у лляну сукню. Її золотаві коси спадали на плечі густими хвилями, очі в неї заблищали, її огорнула осяйна хмарка, золотий німб спалахнув навколо її голови. Вона підняла довгий вогненний меч, показала ним у простір і промовила:

– Дивись і віруй!

І я побачив удалині тисячі храмів, схожих на той, у якому я щойно був, але прикрашених картинами й фресками; і з кожного линув божественний спів. Навколо церков метушилися тисячі людей, як мурахи в своєму мурашнику. Одні переносили книги, другі переписували манускрипти, треті давали милостині біднякам, майже всі щось читали або слухали проповідників. Посеред незліченних юрмищ здіймалися велетенські статуї, поставлені людьми. Від якогось джерела, не менш яскравого, аніж сонце, струменіло фантастичне світло, і в його променах я прочитав на цоколях статуй: НАУКИ. ІСТОРІЯ. ЛІТЕРАТУРА.

Світло згасло, і я побачив біля себе ту саму дівчину, яка поступово повернулася у свою холодну оболонку, у свої мертвецькі лахи і знову перетворилася на стару бабу. Її родич приніс трохи попелу, щоб вона підсипала його в грілку для ніг, бо погода була холодна; потім він засвітив тій, для якої колись сяяли тисячі свічок, тьмавого каганця, щоб уночі вона могла читати молитви.

– Більше ніхто не вірить!.. – сказала вона.

Ось у якому жалюгідному стані побачив я найпрекраснішу, найграндіознішу, найправдивішу, найпліднішу в історії силу.

– Прокинься, пане, вже замикають двері, – почув я хрипкий голос.

Обернувшись, я побачив потворне обличчя церковного служника, який роздавав святую воду, він торсав мене за плече. Собор уже весь закутався в сутінь, наче людина – в плащ.

«Вірити – це жити! – сказав я сам собі. – Нещодавно на моїх очах поховали Монархію. Треба рятувати ЦЕРКВУ!»

Париж, лютий 1831 р.

Червона корчма

Присвячується маркізові де Кюстіну

Не пам'ятаю вже, якого то року паризький банкір, що мав широкі комерційні зв'язки в Німеччині, давав обід на честь одного із своїх приятелів, якого знав давно, але того дня побачився з ним уперше; таких друзів негоціанти заводять повсюди, завдяки діловому листуванню. То був голова досить солідної нюрнберзької фірми, добродушний і гладкий німець, людина освічена і з добрим смаком, заядлий любитель люльки; він мав приємне, широке, чисто нюрнберзьке обличчя з квадратним, майже геть облісіним лобом, з кількома жмутиками ріденького білявого волосся на скронях, являючи собою взірець синів цнотливої Німеччини, такої благородної і багатой на статечні характери, Німеччини, яку досі вважають миролюбною, навіть після семи нашесть. Німець сміявся простодушно, слухав уважно, пив охоче і, мабуть, любив

шампанське не менше, аніж палевий йоганнісберг. Звали його Германом, як майже всіх німців, що їх письменники зображують у своїх книжках. Либонь, він усе звик робити ґрунтовно і тепер, зручно всівшись за банкіровим столом, їв з уславленим на всю Європу німецьким апетитом, віддаючи належну шану знаменитій кухні великого Карема. В честь гостя хазяїн дому запросив близьких друзів – капіталістів, комерсантів, кількох гарненьких і приємних дам, чие миле базікання та невимушені манери вельми пасували до німецької простоти гостя. Коли б ви, як я у той вечір, мали приємність поспостерігати за цією веселою компанією людей, які поховали пазурі наживи, щоб віддатися втіхам життя, ви далекі забули б про те, що на світі існують високі лихварські відсотки і трапляються прикри банкротства.

Людина не може завжди творити зло. Навіть серед піратів, певне, бувають приємні години, коли на їхньому розбійницькому кораблі можна почувати себе, як у кріслі-гойдалці.

– Сподіваюся, гер Герман на прощання розповість нам яку-небудь страшну історію в німецькому дусі.

Ці слова промовила за десертом одна юна особа, бліда й білява, яка, звичайно ж, начиталася Гофманових казок і романів Вальтера Скотта. Чарівне створіння було єдиною дочкою банкіра – хазяїна дому, і своє виховання дівчина нині завершувала в театрі Жімназ, не пропускаючи жодної п'єси з тих, які там ставилися. В ті хвилини гості вже перебували в щасливому стані солодкої знемоги, який опановує нас після розкішної трапези, коли ми трохи переоцінили можливості свого травлення. Кожен сидів, відкинувшись на спинку стільця, і, делікатно поклавши руку на край столу, грався позолоченим десертним ножиком. Як і завжди, коли обід закінчується, хтось із гостей неодмінно крутив у пальцях зернятко груші; інший скочував кульку з хлібної м'якушки; закохані складали з огризків фруктів безформні літери; скнари підраховували кісточки від плодів і вишиковували їх на тарілці – так ото драматург розставляє статистів у глибині сцени. Про ці маленькі радощі втішання щедрою трапезою чомусь не згадав у своїй книжці Брія-Саварен – автор, загалом кажучи, надзвичайно сумлінний. Слуги вийшли. Стіл з десертом скидався на ескадру після бою – усе розкидане, напівз'їдене, понівечене. Тарілки безладно пересували туди-сюди, хоча господиня дому докладала неабияких зусиль, щоб розставити їх як треба. Кілька гостей роздивлялися краєвиди Швейцарії, розвішані на двох протилежних стінах їдальні. Ніхто не нудгував. Нам ще не доводилося зустрічати людину в сумному гуморі, коли вона перетравлює вишуканий обід. У такі хвилини ми любимо посидіти в спокої, що являє собою ніби золоту середину між замріяністю мислителя і ситим задоволенням жуйної тварини, – цей стан було б доречно назвати меланхолією натоптаного шлунка. Отож не дивно, що всі гості дружно подивилися на добродушного німця, радіючи, що зараз почують яку-небудь баладу, хай навіть геть нецікаву. Посеред такої блаженної тиші голос оповідача має властивість мовби зачаровувати наші притуплені почуття і сприяти втішанню, так би мовити, негативним щастям. Я люблю все мальовниче і тут мимоволі замилювався цими обличчями, розквітлими від усмішок, освітленими сяйвом свічок, розчервленими від смачної їжі; їхні розмаїті вирази на тлі канделябрів, порцелянових кошичків, фруктів та кришталю створювали вельми цікаву й химерну картину.

Несподівано мою увагу вразила зовнішність гостя, який сидів навпроти мене. Це був чоловік середнього зросту, досить угодований, поважний, з манерами біржового маклера і – як мені здалося – веселий на вдачу і небагатий на розум. Досі мій погляд жодного разу на ньому не зупинився, але в цю мить його обличчя – мабуть, завдяки грі штучного світла – раптово змінилося, прибрало землистого відтінку, вкрилося ліловими плямами. Достоту обличчя тяжкохворого, що ось-ось стане трупом. Він застиг нерухомо, наче постать, зображена на діорамі, тупо дивлячись на скляний корок, що виблискував кришталевию гранями; та, либонь, він нічого перед собою не бачив і забув про все, споглядаючи якесь видіння зі свого минулого або теперішнього. Я довго розглядав це химерне обличчя, і мене обсідали всілякі здогади:

«Чи йому нездужається? А може, надто багато випив? Чи розорився на біржі? Чи міркує, як обшахрувати кредиторів?»

– Гляньте! – звернувся я до своєї сусідки, показавши їй на незнайомця. – Яка пика! На ній мовби наліплене оголошення про банкрутство.

– О, в такому разі він був би веселіший, – відповіла вона і, граційно похитавши голівкою, додала: – Якби такий розорився, про це, мабуть, знали б у всьому світі! Лише в земельні володіння у нього вкладено мільйон! Він колишній постачальник імператорських армій, досить оригінальний тип. Одружився він удруге з розрахунку, але, уявіть собі, дружина в шлюбі з ним дуже щаслива. У нього гарненька дочка, яку він довго не хотів визнавати за свою. Та коли сталося нещастя з його сином – хлопець загинув на дуелі, – він змирився і взяв її до себе, бо вже не може мати дітей. Ось так убога дівчина несподівано стала однією з найбагатших наречених у Парижі. Але після смерті єдиного сина цього славного чоловіка мучить глибока туга, й іноді йому не вдається приховати її.

В цю мить колишній постачальник підвів на мене очі, і я здригнувся – така похмура задума була в його погляді. Здавалося, він виразив у ньому все своє життя. Та раптом обличчя його проясніло; він узяв скляний корок, машинально закрив ним карафу з водою, що стояла біля його тарілки, і з усмішкою обернувся до пана Германа. Безперечно, цей чоловік просто втішався radoщами пообідньої ситості й не мав у голові жодної думки, жодних турбот. Отож мені навіть стало соромно, що свій дар розгадування характерів я застосовував до такого примітивного створіння, як тупий фінансист. А тим часом, поки я провадив свої марні френологічні спостереження, добродушний німець заклав у ніс понюшку тютюну і почав свою розповідь. Мені було б важко переказати цю історію в тих самих виразах, що й оповідач, з усіма його паузами та багатослівними відступами від головної теми. Тому я записав її своїми словами, пропустивши все те, що видалося мені пустим розбалакуванням нюрнбержця, і залишивши все, з мого погляду, цікаве та поетичне: при цьому я виявив ту наївну безпосередність, яка властива більшості письменників, котрі частенько забувають написати під заголовком своєї книжки: «Перекладено з німецької».

Задум і дія

Десь наприкінці вандем'єра VII року республіканської ери, а за звичайним календарем – 20 жовтня 1799 року, двоє юнаків, які вранці виїхали з Бонна, перед самим заходом сонця дісталися до Андернаха, містечка, що притулилося на лівому березі Рейну, за кілька льє від Кобленца. В ті дні французьке військо під командуванням генерала Ожеро маневрувало на очах у австрійців, що закріпилися на правому березі річки. Штаб республіканської дивізії, яка входила до корпусу Ожеро, розташувався в Кобленці, а одна з її півбригад отаборилася в Андернаху. Двоє подорожніх були французи. Глянувши на їхні сині мундири з білою лямівкою та червоними оксамитовими вилогами, на їхні шаблі, а головне – на капелюхи, обтягнуті зеленою клейонкою і прикрашені триколірним плюмажем, навіть німецькі селяни впізнали б у них військових хірургів, людей вчених і гідних поваги, яких любили не тільки в армії, а й у країнах, де стояли наші війська. В ті часи, згідно з недавнім законом про набір в армію, який проводив генерал Журден, багатьох юнаків із пристойних сімейств відірвали від медичного стажування, і, природно, вони й на полях битв прагнули робити своє діло, а не нести стройову службу, бо це не відповідало ні їхній освіті, ні мирному призначенню їхнього фаху. Ці молоді служителі науки, люди незлобливі й працьовиті, творили добру справу в епоху, коли повсюди панувало зло, і вони ж таки з великим співчуттям ставилися до вченої братії тих країн, які підкоряла своєму впливу жорстока цивілізація Французької республіки. Обидва мандрівники мали при собі подорожню та наказ про призначення їх на посаду молодших лікарів, за підписами Коста й Бернадота, і прямували у півбригаду, до якої були зараховані. Юнаки були родом з Бове й належали до буржуазних родин, не дуже багатих, але таких, де провінційна доброзвичайність та порядність передається від покоління до покоління як частина батьківської спадщини. З'явившись на театрі воєнних дій раніше, ніж їм належало вступити на посаду, вони з цікавості, притаманної молодим людям, здійснили поїздку на диліжансі до Страсбурга. Хоча обачливі матері дозволили синам узяти на дорогу зовсім небагато грошей, вони вважали себе багатими, маючи кожен по кілька луїдорів – справжній скарб у часи, коли асигнації були вкрай знецінені, а золото коштувало значно дорожче, ніж срібло. Обидва молодші лікарі мали не більше як по двадцять років і з молодечим ентузіазмом сприймали поетичну сторону свого нового становища. Дорогою від Страсбурга до Бонна вони побували в палаці курфюрста і помилювалися берегами Рейну як митці, філософи й натури, схильні до спостережень. Люди, які обрали собі долю вченого, мають у такому віці безліч захоплень. Навіть у любовних пригодах та в мандрах лікар-початківець повинен накопичувати спостереження, що в майбутньому допоможуть йому домогтися багатства, а то й слави. Отже, обидва молодики віддали данину глибокому захвату, який опановує людей освічених, коли вони бачать рейнську долину та швабські краєвиди; природа тут яскрава, багата, на крутих пагорбах розкидано чимало середньовічних замків, усе навкруг буяє зеленню, але скрізь можна помітити сліди вогню та меча. Людовік XIV і Тюренн свого часу спалили дощенту цей незрівнянний край. То там, то сям бовваніють руїни, які свідчать про гордість, а може, про передбачливість версальського монарха, що звелів зрівняти з землею прекрасні замки, які колись прикрашали цей куточок Німеччини. Милуючись чудесним краєм з його лісами, з мальовничими пам'ятками Середньовіччя, оберненими в руїни, ви неодмінно перейметеся мрійливим і містичним німецьким духом. Проте поїздка двох молодих приятелів у Бонн мала на меті не тільки розваги, а й науку. Саме в палаці курфюрста було обладнано головний госпіталь франко-голландської армії та дивізії Ожеро. Новоспечені молодші лікарі приїхали туди, щоб навідати товаришів, віддати начальству рекомендаційні листи й освоїтися з першими враженнями від свого ремесла. Але водночас там, як і в інших місцях Німеччини, вони позбулися деяких упереджень щодо виняткової краси вітчизняних пам'яток старовини та вітчизняних краєвидів. Мармурові колони, які прикрашали курфюр-

стів палац, вразили їхню уяву, а подорожуючи далі, вони знову й знову милувалися грандіозною величчю німецьких будівель, на кожному кроці наштотуючись на справжні скарби стародавнього або сучасного зодчества. Час від часу та або та дорога, по яких мандрували двоє друзів, прямуючи до Андернаха, приводила їх на вершину гранітного стрімчака, що височів над іншими скелями. Звідти крізь лісову прогалину або гірську ущелину їм відкривався Рейн, облямований пісковиковими урвищами або зубчастими смугами буйних зелених хашів. Від долин, стежок, дерев струменіли осінні пахощі, які навіюють задуму; вершини лісів починали золотіти, а де-не-де вже проступали теплі й темні тони – ознака старості. Листя опадало, але небо ще було ясно-блакитне, зовсім сухі дороги жовтими лініями змережували краєвид, освітлюваний скісними променями призахідного сонця. До Андернаха друзям залишилося проїхати близько половини льє, не більше. Стояла тиша, така глибока, ніби й не було війни, яка спустошила цей чудовий край. Юнаки звернули на стежку, яку кози протоптали через високі кряжі із синюватого граніту, між якими шумує Рейн. Незабаром вони уже спускалися по крутосхилу ущелини, на дні якої розташувалося невелике містечко, кокетливо притулившись до річки в тому місці, де вона утворює зручну для суден гавань.

«А чудова країна, ця Німеччина!» – вигукнув один з двох подорожніх на ім'я Проспер Маньян, побачивши розфарбовані в яскраві кольори будиночки Андернаха, зібрані в купку, наче яйця в кошику, й розділені деревами, садами, квітами.

Якийсь час Проспер замилювано дивився на гостроверхі дахи, з-під яких стриміли балки, на дерев'яні сходи, на мирні оселі, що утворювали ніби галереї, на човни, які тихо погойдувалися біля пристані на хвилях...

В ту мить, коли гер Герман вимовив ім'я Проспера Маньяна, колишній постачальник схопив карафу, налив у склянку води і вихилив її одним духом. Цей порух привабив мою увагу, й мені здалося, я помітив, що руки в багатія злегка тремтіли, а на лобі в нього заблищали краплі поту.

Як звати колишнього постачальника? – спитав я у своєї люб'язної сусідки.

– Тайфер, – відповіла вона.

– Вам нездужається? – вигукнув я, побачивши, як зблід цей дивний чоловік.

– Ні, ні, – відповів він, подякувавши мені за увагу чемною усмішкою. – Я слухаю, – сказав він, кивнувши головою гостям, бо всі обернулися до нього.

– Як звали другого молодика, я забув, – вів далі гер Герман. – Але пам'ятаю, Проспер Маньян розповідав мені, що його товариш був темноволосий, худий і веселий. З вашого дозволу я назву його... ну, скажімо, Вільгельмом, щоб надати моїй розповіді більшої ясності.

Охрестивши француза німецьким ім'ям без усякої поваги до романтизму та його вимог дотримуватися місцевого колориту, товстун німець став розповідати далі:

– Коли молодики нарешті вїхали в Андернах, було вже зовсім поночі. Розміркувавши, що їм доведеться згаяти багато часу на пошуки начальства, на пояснення, хто вони такі, й на отримання білета на постій у місті, переповненому солдатами, друзі вирішили останню ніч, якою вони ще могли вільно розпорядитися, перебути в корчмі, що стояла за сто кроків від Андернаха, – побачили вони її ще з вершини кряжу й замилювалися багатими тонами її забарвлення, які здавалися ще гарнішими в полум'ї вечірньої заграви. Вся пофарбована у червоний колір, вона вирізнялася посеред краєвиду великою багряною плямою, що різко контрастувала і з барвистим розмаїттям міських будиночків, і з зеленим листям дерев та кущів, і з сіруватою смугою покритої брижами річки. Своєю назвою корчма завдячувала кольору своїх стін, який фантазія її засновника обрала ще в незапам'ятні часи. З цілком пояснених забобонних і комерційних міркувань наступні власники цього закладу, добре відомого рейнським водникам, старанно зберігали його зовнішній вигляд.

Почувши цокіт кінських копит, хазяїн «Червоної корчми» вийшов на поріг.

«Богом присягаюся, панове, – вигукнув він, – якби ви підїхали ще на кілька хвилин пізніше, вам довелося б заночувати просто неба, як і більшості ваших співвітчизників, що розбили бівуаки по той бік Андернаха. У мене жодного вільного місця! Якщо ви неодмінно хочете поспати в ліжку, я можу надати вам лише свою власну кімнату. А вашим коням я звелю постелити соломи в кутку подвір'я. Сьогодні навіть у моїх стайнях покотом сплять християнські душі. А ви з Франції приїхали, панове?» – запитав він після короткої мовчанки.

«З Бонна! – вигукнув Проспер. – І від самого ранку в нас і ріски в роті не було».

«О, щодо їства, то не турбуйтеся! – сказав корчмар, закивавши головою. – Побенкетувати в „Червону корчму“ приїздять з усієї округи – навіть ті, хто живе звідси за десять льє. Почастую вас стравою, гідною королів, – подам свіжу рейнську рибу. Нарікати не будете, бігме, не будете».

Доручивши стомлених коней турботам корчмаря, який так і не зміг докликатися слуг, наші лікарі увійшли в загальну залу корчми. Густі хмари білястого диму, що огорнули безліч курців, спочатку не дозволили їм роздивитися, в яке товариство вони потрапили; та коли молодики всілися за стіл з філософською терплячістю подорожніх, які з досвіду знають, що галасливі вимоги не дають бажаних наслідків, вони поступово розгледіли крізь димову завісу неодмінні прикмети німецького заїзду: піч, настінний годинник, столи, кухлі з пивом, люльки з довгими цибухами, людей з різними обличчями – євреїв, німців; грубі лиця судновиків. Мов у тумані поблискували еполети французьких офіцерів, дзеленькали об плиткову підлогу остроги й шаблі. Одні грали в карти, інші сперечалися, мовчали, їли, пили, ходили по кімнаті. Низенька гладуха з усіма прикметами, властивими для німецьких корчмарок – чорним оксамитовим чепчиком на голові, голубим корсажем із срібною вишивкою, клубком вовни, в'язкою ключів, срібною брошкою на грудях, укладеними навкруг голови косами (а її костюм, зрештою, з такою точністю зображено на сотнях гравюр, що немає сенсу описувати його) – вельми спиритно то заспокоювала нетерплячку двох приятелів, то розпалювала її. Помалу-малу балачки стихали, постояльці розійшлися по кімнатах, хмара диму розсіялась. Коли на стіл поставили тарілки для лікарів і подали знаменитого рейнського коропа, пробіло вже одинадцяту, й зала була порожня. В нічній тиші виразно чулося і форкання коней, і хрускіт сіна в них на зубах, і плюскіт рейнської води, і безліч найрозмаїтіших звуків, які лунають у напхому напханому заїзді, коли постояльці вкладаються спати: розчинялися й зачинялися двері та вікна, чувся невиразний гомін голосів, із спалень долинали якісь оклики. В ці хвилини тиші й сум'яття від річки долинув плюскіт весел та хрипкі крики човнярів, що підводили судно до пристані. Обидва французи і корчмар, який нахваляв їм Андернах, свою вечерю, свій рейнвейн, республіканську армію та свою жінку, з цікавістю нашорошили вуха. Хазяїн корчми, мабуть, добре розумівся на тому, що означали ці гортанні викрики, – він швидко вийшов і незабаром повернувся з низеньким товстуном, за яким двоє човнярів внесли важку валізу та кілька тюків. Коли все це склали на підлозі, товстун сам підсунув валізу впритул до себе – мабуть, не бажаючи й на мить розлучатися з нею – і без церемоній усівся за стіл навпроти двох лікарів.

«Ідіть переночуйте в човні, – сказав він своїм людям, – бо, як бачите, заїзд ущерть набитий народом. Гадаю, у човні ви краще влаштуєтеся».

«Добродію, – сказав корчмар, – ось усе, що в мене є на сьогодні з їства».

І він показав на страви, подані для французів.

«Більше в домі не лишилося ні крихти хліба, ні навіть обгризеної кістки».

«А квашеної капусти нема?»

«Вискребли й дно у діжці! І як я мав уже честь повідомити, я не можу надати вам іншого ліжка, крім стільця, на якому ви сидите, і іншої кімнати, крім загальної зали».

На ці слова низенький чоловічок окинув корчмаря, залу та двох французів поглядом, у якому відбилися обачність і страх...

– Тут я хочу зауважити, – сказав гер Герман, уриваючи свою розповідь, – що нам так і не пощастило взнати ні справжнього прізвища, ні історії цього незнайомця. Його папери, в яких він значився під прізвищем Вальгенфер, повідомляли, що він прибув з Аахена, де володів досить великою фабрикою біля Нейвіда – на ній виготовляли шпильки. Як усі тамтешні фабриканти, він носив сюртук із грубого сукна, короткі панталони, темно-зелений оксамитовий жилет, чоботи й широкий шкіряний пас. Обличчя в нього було кругле, манери відверті й щирі. Але того вечора йому не вдавалося приховати, що його гнітять якісь таємні побоювання, а може, гнітючі турботи. Корчмар потім казав, що цей німець-фабрикант, мабуть, утік із своєї країни. Згодом я довідався, що його фабрика згоріла внаслідок нещасливого випадку, які так часто трапляються за часів війни. Незважаючи на стурбований вираз, обличчя фабриканта свідчило, що він людина дуже добродушна. Його риси були приємні, а чорна краватка так виразно підкреслювала молочну білість товстої шиї, що Вільгельм, усміхаючись, звернув на це увагу товариша...

Тут Тайфер знову випив склянку води.

– Проспер люб'язно запропонував пізньому гостеві розділити з ними вечерю, і Вальгенфер не став відмагатися як людина, що відчуває себе спроможною відплатити за таку щирість. Він поклав свою валізу на підлогу, поставив на неї ноги, потім скинув капелюха і зручніше вмовився за столом, стягнувши рукавиці та відчепивши два пістолети, які висіли в нього за поясом. Корчмар відразу приніс для нього прибор, і троє постояльців заходилися мовчки вгамовувати голод. У кімнаті було так жарко, стільки дзижчало в ній мух, що Проспер попросив корчмара відчинити вікно, яке виходило на пристань, щоб трохи вивітрилася задуха. Вікно було укріплене залізним брусом, загнаним у гнізда, зроблені в кутках віконної ніші. Для більшої певності віконниці теж кріпилися двома прогоничами, які зсередини загвинчувалися гайками. Випадково глянувши на вікно, Проспер побачив, яким складним способом хазяїн відчиняє його...

– Та оскільки я заговорив про місце дії, – сказав нам гер Герман, – я повинен описати розташування кімнат у корчмі; ці подробиці допоможуть вам краще зрозуміти мою історію. Зала, де сиділи три дійові особи, про яких я розповідаю, мала двоє дверей. Одні двері виходили на андернахську дорогу, що тяглася понад берегом Рейну. Там, перед корчмою, було обладнано невеличку пристань, куди й причалив човен, якого фабрикант найняв для своєї подорожі. Другі двері виходили на подвір'я заїзду. Оточене високими мурами, воно було в ту ніч забите худобою та кіньми, бо навіть у стайнях покотом спали люди. Ворота були так старанно забарикадовані, що для швидкості корчмар провів у залу фабриканта і човнярів крізь двері, які виходили на дорогу. Відчинивши на прохання Проспера Маньяна вікно, він заходився замикати ці двері, взяв їх на кілька засувів, позагвинчував гайками прогоничі. Хазяйська кімната, де мали ночувати лікарі, була суміжна із залом і відокремлювалася тонкою перегородкою від кухні, де, мабуть, збиралися перебути ніч корчмарка та її чоловік. Служниця щойно вийшла пошукати собі притулку в яслах, або в коморі, або десь-інде. Неважко здогадатися, що зала, хазяйська кімната та кухня були трохи осторонь від інших приміщень корчми. На подвір'ї держали двох великих собак, їхній гавкіт давав знати, що корчму охороняють сторожі люті й пильні.

«Яка тиша, яка чудова ніч!» – дивлячись на небо, сказав Вільгельм, коли корчмар перестав брязкати засувами і чувся лише тихий плюскіт річкової хвилі.

«Панове, – сказав фабрикант, звертаючись до молодих французів, – дозвольте мені поставити кілька пляшок вина, щоб зросити вашого коропа. Трохи випивши, ми скинемо з себе втому після важкого дня. З виразу ваших облич та й з одягу видно, що сьогодні вам, як і мені, довелося подолати чималу дорогу».

Двоє приятелів відмовлятися не стали, і корчмар вийшов на кухню, щоб спуститися в льох, мабуть, влаштований під цією частиною дому. Коли він приніс і поставив на стіл п'ять солідних бутлів, його дружина вже подала всі страви; вона окинула стіл, а потім і залу хазяйсь-

ким поглядом і, переконавшись, що задовольнила всі бажання постояльців, повернулася на кухню. Четверо товаришів по чарці – хазяїна корчми теж запросили до гурту – не чули, як вона вкладалася спати; але згодом і приятелі, і передусім сам корчмар не раз посміхалися, коли в паузах, що западали між їхніми балачками, до них долинали могутнє хропіння, ще підсилене дуплистими дошками нар, де примостилася хазяйка. Близько півночі співрозмовники ще сиділи за столом, на якому залишилися тільки бісквіти, сир, сухі фрукти та добре вино; на той час язика у них геть розв'язалися, а надто в обох молодих французів. Вони заговорили про свою батьківщину, про свої заняття, про війну. Одне слово, розмова пожвавилася. Проспер Маньян розчулив утікача фабриканта до сліз, коли з притаманною пікардійцям відвертістю та наївністю доброї і лагідної натури вголос подумав про те, що робить його мати в цей час, коли її син перебуває так далеко від неї, на берегах Рейну.

«Мені здається, я виразно бачу її, – сказав він. – Лягає спати і перед сном проказує вечірню молитву. І про мене в ній не забула. Думає: „Де ж він зараз, мій бідолашний Проспер?“ А якщо вона виграла кілька су, граючи в карти з сусідкою – може, з твоєю матір'ю, – додав він, штовхнувши Вільгельма ліктем, – то напевне вкинула їх у великого череп'яного горщика, куди вона складає гроші, сподіваючись зібрати суму, необхідну для купівлі тридцяти арпанів землі, що вклинилися в її невеличкий маєток Лешвіль. Ці арпани коштують тисяч шістдесят франків, не менше. Зате які там луки! О, якби коли-небудь нам пощастило придбати їх, я все життя прожив би в Лешвілі, зрікшись шанобливих амбіцій. Скільки разів мій батько мріяв уголос про ті тридцять арпанів, про струмок, що протікає там через луки! Але помер, так і не змігши купити їх. Я часто грався там у дитинстві».

«Пане Вальгенфер, а у вас немає свого „*hoc erat in votis*“?¹³» – спитав Вільгельм.

«Є, добродію, звісно ж, є! Моє заповітне бажання вже майже здійснилося, а тепер...»

І товстун замовк, не докінчивши фрази.

«А от я, – озвався корчмар, чиє обличчя злегка розчервонилось, – я років десять усе збирався купити одну діляночку і торік нарешті купив».

Так вони розмовляли, як то буває, коли вино розв'яже людям язика, і вже почували один до одного ту скороминущу приязнь, на яку ми ніколи не скупуюмо в мандрах, і коли настав час їти спати, Вільгельм навіть запропонував фабрикантові своє ліжко.

«Ви з чистим сумлінням можете прийняти цю дружню послугу, – сказав він. – Ми ляжемо вдвох із Проспером. Для нас це буде не вперше і, звичайно, не востаннє. Ви серед нас найстарший, ми повинні шанувати старість».

«А знаєте, – сказав корчмар, – на ліжку в моєї жінки кілька матраців, один я зніму, й ви постелите його на підлозі».

Потім з розумної остороги він пішов зачинити вікно й довго брязкав прогоничами.

«Гаразд, я згодний, – сказав фабрикант. – Щиро вам признаюся, я навіть радий, – додав він, стишивши голос і дивлячись на двох приятелів. – Мої човнярі видалися мені людьми підозрілими. Я аж ніяк не розчарований, що цю ніч мені доведеться перебути в товаристві двох хоробрих і славних молодиків, двох французьких військових! Ось тут у моїй валізі сто тисяч франків – золотом та діамантами».

Молоді французи зустріли це необачне признання з такою лагідною стриманістю, що добряк німець остаточно заспокоївся. Корчмар допоміг подорожнім розібрати одну з двох постелей. Нарешті, коли все улаштувалось якнайкраще, він побажав своїм гостям на добраніч і пішов спати. Фабрикант і лікарі пожартували з того, на яких своєрідних подушках їм доведеться спати. Проспер підклав собі в узголів'я, під матрац, дві скриньки з хірургічними інструментами – свою власну і свого друга, – що утворили ніби диванний валик, а Вальгенфер з надмірної обачності підмостив собі на місце подушки валізу.

¹³ Цього я прагнув (лат.). Слова Горация, які наводять, коли йдеться про чиєсь заповітне бажання.

«Ми обидва спатимемо на своєму багатстві; ви – на золоті, а я – на хірургічних ножах. Цікаво, чи мої скальпелі принесуть мені стільки золота, скільки нажили ви?»

«Будемо сподіватися, – відповів фабрикант. – Чесною працею всього досягнеш. Наберіться лише терпіння».

Незабаром Вальгенфер та Вільгельм уже спали. Але Проспер Маньян ніяк не міг склепити очей: чи то занадто тверде ложе було причиною його безсоння, чи то надмірна втома, чи фатальний поворот, який відбувався в його душі. В ній мовби мимоволі стали виникати погані думки. Знову й знову вони зверталися до одного: до ста тисяч, що правили за подушку фабрикантові. Для Проспера сто тисяч франків були величезним багатством – і ось воно само просилося в руки. Спочатку він став вигадувати тисячі способів, як би він застосував ці сто тисяч, будуючи всілякі химери, – так усі ми з приємністю мріємо в нічній тиші, коли сон уже затуманює нам свідомість, породжуючи в ній неясні образи, а то й наділяючи думки чародійною силою. У мріях Проспер здійснив заповітне материне бажання – купив тридцять арпанів луку, взяв собі за дружину одну панну з Бове, домагатися чиєї руки йому досі не дозволяла різниця в статках. На ці сто тисяч він улаштував собі блаженне життя, він бачив себе щасливим батьком родини, багатієм, його шанували в усій окрузі, його навіть обирали мером Бове. Голова в палкого пікардійця пішла обертом, і він став міркувати, як обернути мрії на дійсність. З палким натхненням він почав обдумувати злочин – поки що в теорії. В уяві він уже бачив фабриканта мертвим – і блиск його золота та діамантів сліпив йому очі. Серце в нього калатало. Самі думки Проспера були вже, безперечно, злочином. Йому ввижалася гора золота, і він чманів від цього сяйва, міркуючи, як справжній убивця. Він запитував себе, навіщо цьому бідолашньому німцеві жити на світі, й уявляв, що його ніколи й не існувало. Коротко кажучи, він у всіх подробицях обмірковував і те, як він здійснить убивство, і те, як йому потім уникнути кари. На протилежному березі Рейну стояли австрійці; під самим вікном – пристань, а там човен з веслярами; він переріже німцеві горло, скине тіло в Рейн, схопить валізу, вибереться крізь вікно, дасть човнярам золота і втече до Австрії. Він дійшов до того, що став міркувати, чи досить вправно навчився володіти хірургічними інструментами і чи зуміє перетяти жертві горло так, щоб вона не встигла навіть зойкнути...

Пан Тайфер утер чоло і випив ще води.

– Обережно й зовсім нечутно Проспер підвівся. Переконавшись, що нікого не розбудив, він одягся і вийшов до зали. Потім з тією фатальною кмітливістю, яка, буває, раптом пробуджується в людині, з осторогою і водночас рішучістю, які ніколи не підводять ні втікачів із тюрми, ні злочинців, коли вони здійснюють задумане, він відкрутив гайки, без найменшого шереху витяг із гнізд залізні прогоничі, приставив їх до стіни і відчинив віконниці, сильно натискаючи на завіси, щоб вони не закрипіли. До кімнати полилося бліде місячне сяйво, і Проспер невиразно розрізнив предмети в тій кімнаті, де спали Вільгельм і Вальгенфер. І в цю мить, як розповідав мені сам Проспер, він завмер на хвилину. Серце його гупало так сильно, такими рвучкими і лункими поштовхами, що його охопив жах. Він раптом злякався, що не зможе діяти холоднокровно. Руки в нього тремтіли, а ноги йому пекло, ніби він стояв на розжареному вугіллі. Але він так успішно виконав першу половину свого задуму, що побачив у цьому добрий знак для себе, особливу прихильність долі. Він відчинив вікно, повернувся в кімнату, де вони спали, відкрив скриньку й вибрав там хірургічний інструмент, яким було б найзручніше довести свій злочинний задум до кінця.

«Підходячи до ліжка, я машинально попросив допомоги в Бога», – розповідав він мені. В ту мить, коли Проспер, зібравши усі сили, вже підняв руку, в ньому раптом озвався якийсь голос, а перед очима мовби спалахнуло світло. Він кинув скальпель на свою постіль, вибіг до зали і став біля вікна. Там його опанувала глибока відраза до себе; та відчувши, що голос добра в ньому ще звучить слабко, боячись знову піддатися лихій спокусі, він виліз крізь вікно на дорогу і довго ходив по березі Рейну, ніби сторож, який охороняє корчму. Не раз швидкими

кроками доходив він до самого Андернаха, не раз наближався до гірського схилу, по якому вони з приятелем учора сюди спустилися. Нічна тиша була така глибока, і він так покладався на сторожових собак, що іноді втрачав з виду вікно, яке залишив відчиненим. Йому хотілося виснажити себе й у такий спосіб прикликати сон. І ось, ходячи отак під ясным небом, милуючись прекрасними зорями, зачарований чистим нічним повітрям і меланхолійним плюско-том річкової хвилі, він поринув ніби в замріяність, що привела його до глибоко добродушних думок. Розум кінець кінцем остаточно розвіяв миттєве запаморочення. Настанови його вихователів, правила віри, а надто, – розповідав він мені, – спогади про скромне життя, яким він жив під батьківським дахом, узяли гору над лихими думками. Коли Проспер отямився після тривалої задуми, в яку він запав, сидячи на березі Рейну і спершись ліктем на великий камінь, він міг би, за його власними словами, не лише спати, а й просто сидіти біля цілого мільярда золотих монет. І в ту мить, коли його чесність вийшла гордою і сильною з цієї боротьби, він в екстазі опустився навколішки й палко подякував Богові, почуваючи себе щасливим, з легкістю в душі, як у день свого першого причастя, коли йому здавалося, що він став рівний ангелам, бо за весь день не згрішив ані словом, ані вчинком, ані помислом. Він повернувся до корчми, зачинив вікно, уже не боячись забрязкотіти, і відразу впав на ліжко. Душевна й фізична втома віддала його беззахисним під владу сну, і, тільки-но опустивши голову на матрац, він поринув у сповнену фантастичних видінь першу дрімоту, яка завжди приходить перед глибоким сном. У такі хвилини наші чуття притуплюються, життя в нашому тілі поступово завмирає, думки розпливаються, і останній трепет наших відчуттів уже видається сонною маячнею. «Яке важке повітря, – ще подумав Проспер. – Так ніби я вдихаю вологу пару». В нього промайнула невиразна думка, що це враження пояснюється різницею між задухом, яка панувала в кімнаті, й чистим нічним повітрям. Потім йому вчулися рівномірні звуки, дуже схожі на стукіт водяних крапель, коли вони капають із крана. Пойнятий якимсь підсвідомим жахом, він хотів був підхопитися на ноги, покликати корчмаря, розбудити фабриканта або Вільгельма; але, на своє лихо, в ту саму мить він згадав про дерев'яного настінного годинника і, начебто впізнавши в загадкових звуках цокіт маятника, заснув із цим невиразним і розпливчастим відчуттям...

– Вам хочеться пити, пане Тайфер? – спитав господар дому, побачивши, що банкір машинально взявся за карафу.

Вона вже була порожня.

Після короткої паузи, що запала після банкірової репліки, гер Герман став розповідати далі:

– Вранці Проспера Маньяна розбудив гучний гомін. Йому вчулися пронизливі крики, і всі його нерви затрепетали, як буває, коли, пробуджуючись, ми ще не звільнилися від тяжких марень, які переживали уві сні. В нашому організмі тоді відбувається особливе фізіологічне явище – струс, якщо вжити слово з просторіччя, – явище не досить вивчене, хоча воно, можливо, включає в себе феномени, цікаві для науки. Це почуття гнітючої туги, спричинене, можливо, надто раптовим об'єднанням двох начал людського ества, під час сну майже завжди роз'єднаних, за звичайних обставин швидко розвіюється. Але в бідолахи Проспера воно не тільки не розвіялось, а й перейшло в моторошний жах, коли між своїм матрацом і ліжком, на якому спав Вальгенфер, він побачив калюжу крові. Голова бідолашного німця лежала на підлозі, а тіло – на ліжку. Вся його кров вилася з перетятої шиї. Побачивши нерухомі застигли очі відрубаної голови, плями крові на своїх простирадлах і навіть у себе на руках, помітивши на своїй постелі скальпель, Проспер Маньян зомлів і впав у калюжу Вальгенферової крові.

«Я сприйняв це як кару за свої думки», – розповідав він потім мені.

Прийшовши до тями, Проспер побачив, що сидить у залі. Навколо його стільця стояли французькі солдати, а перед ним зібрався цілий натовп людей, що дивилися на нього з напруженою цікавістю. Він тупо глянув на офіцера республіканської армії, що допитував свідків і,

мабуть, складав протокол. Він упізнав корчмаря, його жінку, двох човнярів і служницю заїзду. Хірургічний скальпель, яким скористався вбивця...

Тут пан Тайфер хахикнув, дістав хустинку, висякався, утер лоба. Ніхто, крім мене, не звернув уваги на ці досить природні рухи. Всі гості очей не зводили з оповідача, жадібно ловили кожне його слово. Колишній постачальник сперся ліктем правої руки на стіл, підпер щоку долонею і теж вступив у Германа пильний погляд. Після цього він уже не виявляв видимих ознак хвилювання або цікавості, але його обличчя і далі залишалося замисленим і землистим, як у ті хвилини, коли він крутив у пальцях корок від карафи.

— ...Хірургічний скальпель, яким скористався вбивця, лежав на столі, там-таки були Просперові папери, скринька і течка. Погляди людей, що з'юрилися в залі, по черзі зверталися то на ці докази скоєного злочину, то на молодого лікаря, який, здавалося, був при смерті й нічого вже не бачив згаслими очима. Знадвору долинав глухий гомін: на вулиці теж зібралася велика юрма, приваблена до готелю чуткою про вбивство і бажанням подивитися на вбивцю. Кроки вартових, поставлених під вікнами зали, побрязкування їхніх рушниць вирізнялися на тлі приглушеного стінами гамору, але корчма була зачинена, на спорознілому подвір'ї панувала тиша. Проспер Маньян не підводив очей, неспроможний витримати погляд офіцера, який складав протокол; аж раптом він відчув, як йому потиснули руку, й захотів глянути, хто ж йому поспівчував серед цього вороже настроєного натовпу. По мундиру він упізнав, що біля нього стоїть старший хірург півбригади, розквартированої в Андернаху. Але той дивився на нього таким пронизливим, таким суворим поглядом, що бідолашний юнак весь затремтів, і голова його закинулася на спинку стільця. Солдат дав йому понюхати оцту, і він прийшов до тями. Однак вираз його обличчя був таким зацькованим, а очі здавалися такими мертвими й божевільними, що хірург, помацавши у Проспера пульс, сказав офіцерові:

«Капітане, зараз його неможливо допитувати, бо...»

«Гаразд! Відведіть його!» — відповів капітан, урвавши хірурга і звертаючись до капрала, що стояв позаду Проспера.

«Підлий боягуз! — упівголоса сказав йому капрал. — Постарайся хоч пройти твердим кроком повз цих виродків німців, не ганьби Республіку!»

Ці слова ніби пробудили Проспера Маньяна, і він підвівся, ступив кілька кроків; та коли двері на вулицю відчинилися і його овіяло свіжим повітрям, коли він побачив, як посунув на нього натовп, сили його покинули, коліна в нього підкосилися, й він похитнувся.

«Та за одне боягузтво цього плюгавця слід розстріляти! Ану йди!» — казали двоє солдатів, які підтримували його під руки.

«Ось він! Ось він! Падлюка! Ось він!»

Просперові вчувалося, ніби ці слова викрикує один голос, гучний голос натовпу, що сунув за ним, поливав його лайкою і зростав з кожним кроком. Тупіт юрби та солдатів, що супроводжували його, гомін розмов, голубінь неба, свіжість повітря, видиво Андернаха і плюс-кіт Рейну — все це вливалось в душу молодого лікаря, поки вони йшли від корчми до в'язниці, неясними, туманними, тьмяними враженнями, як і всі відчуття, що наринали на нього, відколи він пробудився. Іноді йому здавалося, розповідав він потім мені, що його вже не існує...

— Тими днями я сидів у в'язниці, — сказав гер Герман, уриваючи нитку своєї оповіді. — Як і всі ми у двадцять років, я був тоді сповнений палких мрій, я хотів захищати батьківщину і командував загonom добровольців, яких сам же й набрав в околицях Андернаха. За кілька днів до цього вбивства мої розвідники зрадили нас, і наш загін уночі потрапив в оточення; французів було вісімсот чи близько того, а нас чоловік двісті, не більше. Мене вкинули до андернахської тюрми й хотіли навіть розстріляти для настрашки нашого краю. Французи збиралися застосувати й ширші каральні заходи, але вбивство, за яке вони хотіли помститися на мені, було здійснене не в курфюрстових володіннях. Мій батько домігся, щоб страту на три дні відклали, а за цей час він з'їздив до генерала Ожеро й випросив у нього помилування. Отож

я побачив Проспера Маньяна, коли його привели в андернахську тюрму, і з першого погляду відчув глибоку жалість до нього. Хоча він був блідий, з виразом розпачу на обличчі, в ньому відчувалося щось наївне, щире, і це вразило мене. Я бачив ніби віддзеркалення Німеччини в його довгому білявому волоссі, в синіх очах. У ньому мені привидівся образ моєї поневоленої країни, і я мав таке враження, що переді мною жертва, а не вбивця. Коли його проводили під моїм вікном, він раптом усміхнувся – я не знаю кому – гіркою й журливою усмішкою божевільного, в чий свідомості зненацька зблиснула іскра розуму. Вбивця не зміг би так усміхнутися. Коли до мене прийшов тюремник, я став розпитувати його про нового в'язня.

«Та він і слова не сказав, відколи його сюди посадили. Сидить, обхопивши руками голову, і дрімає, а може, думає про своє становище. Французи кажуть, ніби завтра вранці йому оголосять вирок, а не пізніше як через добу розстріляють».

Коли ввечері мені дозволили вийти в тюремний двір на коротку щоденну прогулянку, я весь цей час простояв під вікном нового в'язня. Ми з ним поговорили, і він з наївною відвертістю розповів мені про все, що з ним сталося, і досить розумно відповів на мої запитання. Після цієї першої розмови я вже не сумнівався, що він невинний. Того ж таки дня я домогся дозволу навідати його в камері і пробув у нього кілька годин. Отже, ми бачилися не один раз, і бідолашний хлопець нелукаво втаємничив мене у всі свої думки. Він вважав себе невинним і водночас злочинцем. Згадуючи страхітливу спокусу, подолати яку в нього вистачило сили, він усе ж таки боявся, що міг уві сні підвестися й у стані лунатизму здійснити злочин, який стільки обмірковував наяву.

«А ваш товариш?» – натякнув я.

«Що ви! – з палкою переконаністю вигукнув Проспер. – Вільгельм нездатний...»

Він навіть не договорив. На ці палкі слова, сповнені юної чистоти, я потис йому руку.

«Коли він прокинувся, – сказав Проспер, – то, звичайно, перелякався, втратив голову і втік».

«Не розбудивши вас, – сказав я. – Але в такому разі захищатися вам буде легко, якщо тільки Вальгенферову валізу не вкрадено».

Зненацька Проспер залився слізьми.

«О, я невинний, невинний! – вигукнув він. – Я не вбивав. Я згадав, що мені снилося. Я бігав наввипередки з товаришами на шкільному подвір'ї. Ні, я не міг відтяти голову тому бідоласі, якщо уві сні я бігав наввипередки».

Та незважаючи на проблиски надії, що повертали йому трохи спокою, він знову й знову мучився каяттям. Адже він усе-таки підняв руку, щоб перерізати людині горло. Він суворо осуджував сам себе, він не міг вважати, що його сумління чисте, після того як він скоїв злочин у думках.

«А я ж загалом добрий! – вигукував він. – О моя нещаслива мати! Можливо, в цю саму мить вона безтурботно грає в імперіал із сусідками у своїй невеличкій вітальні, обтягнутій шпалерами. Якби навіть вона знала тільки те, що я надумав убити людину і вже підняв на неї руку... О, вона вмерла б! А я ж у тюрмі, й мене звинувачують у справжньому вбивстві. Хай навіть я невинний у смерті того бідолахи – у смерті своєї матері я буду винний...»

Белькочучи ці слова, він не заплакав, але раптом у нападі шалу, характерного для пікардійців, кинувся до стіни і, якби я його не схопив, розчерепив би собі голову.

«Дочекайтеся суду, – сказав йому я. – Ви невинний, вас неодмінно виправдають. І ваша мати...»

«Моя мати! – з люттю вигукнув він. – Насамперед їй повідомлять, у чому мене звинувачують. Так уже заведено в малих містечках. І бідолашна помре від горя. Та й не можу я вважати себе невинним. Хочете знати правду? У мене таке відчуття, ніби я навіки втратив чистоту совісті».

Сказавши ці жахливі слова, він сів, схрестив руки на грудях, похилив голову і втупив похмурий погляд у підлогу. В цю хвилину увійшов тюремний наглядач і звелів мені повернутися в свою камеру. Засмучений тим, що доведеться покинути товариша в таку хвилину, коли він зовсім занепав духом, я міцно його обняв як друг.

«Потерпіть трохи, – сказав йому я, – можливо, все ще закінчиться добре. Якщо думка чесної людини може полегшити ваші сумніви, то знайте, що я шаную вас і люблю. Прийміть мою дружбу і покладіться на моє серце, якщо своєму серцю ви не довіряєте».

Наступного дня о дев'ятій годині ранку по нього прийшли четверо солдатів і капрал. Почувши шарудіння їхніх кроків, я визирнув у вікно. Коли молодого лікаря вели через тюремний двір, він подивився на мене. Ніколи не забуду я того погляду – стільки було в ньому думок, передчуттів, смирення і якогось лагідного тихого смутку. То був безмовний, але цілком очевидний заповіт, за яким людина передавала в руки останнього друга своє пропаше життя. Якою, мабуть, тяжкою була для нього остання ніч, яким самотнім він себе почував! Та вираз його блілого обличчя свідчив, що, можливо, з віднайденої поваги до самого себе він почерпнув новий стоїцизм. Можливо, він очистився каяттям і вважав, що омив свою провину в своїх стражданнях і ганьбі. Він ішов твердою ногою, і на ранок він уже повідмивав плями крові, в яку неумисне вимастився. «Адже мої руки вмочилися у кров з фатальної випадковості, коли я спав, бо сон у мене завжди неспокійний», – сказав він мені напередодні з жахом і розпачем у голосі. Я довідався, що його судитиме військово-польовий суд. Через день дивізія мала рушати далі, й командир півбригади не хотів покинути Андернах, не покаравши злочину в тому самому місті, де його було скоєно. Поки відбувався суд, мене мучила жорстока тривога. Нарешті десь ополудні Проспера Маньяна привели назад до в'язниці. Я саме відбував свою щоденну прогулянку в тюремному дворі; побачивши мене, він кинувся в мої обійми.

«Кінець! – сказав він. – Мені кінець, і не лишилося найменшої надії. Отже, всі вважатимуть мене вбивцею. – Він гордо підвів голову. – Ця несправедливість повернула мені відчуття невинності. Жити мені однаково було б тяжко, зате помру я бездоганно. Та чи існує життя потойбіч смерті?»

Усе вісімнадцяте сторіччя відбилося в цьому несподіваному запитанні. Проспер поринув у глибоку задуму.

«Стривайте, – сказав йому я. – Які вам ставили запитання і як ви відповідали? Невже ви не розповіли їм про все так само щиро, як розповідали мені?»

Якусь мить він пильно дивився на мене і після цієї моторошної паузи заговорив з гарячковою жвавістю і покvapністю:

«Спершу вони мене запитали: „Ви виходили вночі з корчми?“ Я відповів: „Так“. – „В який спосіб?“ Я почервонів і відповів: „Виліз у вікно“. – „Отже, ви його відчинили?“ Я відповів: „Так“. – „Ви проробили це дуже обережно – корчмар нічого не чув!“ Я не знайшов, що відповісти. Човнярі посвідчили, що бачили, як я прогулювався вночі, ходячи то до Андернаха, то до лісу. За їхніми словами, я пройшовся цією дорогою кілька разів. Виходить, я закопав золото й діаманти. Адже валіза зникла! А до всього мене там ще й мучили докори сумління. Як тільки я хотів сказати щось на своє виправдання, безжальний внутрішній голос кричав мені: „Ти ж хотів, хотів його вбити!“ Усе було проти мене, навіть я сам!.. Коли запитали про мого товариша, я став палко захищати його. Тоді вони сказали: „Шукати вбивцю слід між вами, вашим товаришем, корчмарем і його дружиною. Адже всі вікна та двері вранці виявилися замкненими!“ Почувши ці слова, – провадив Проспер, – я зацікавився, позбувся сил, душа у мене завмерла. Я вірив своєму другові більше, ніж самому собі, й не міг його звинуватити. Мені стало очевидно, що нас обох вважають співучасниками вбивства, але мене не таким спритним, як він! Я спробував пояснити злочин моїм можливим лунатизмом і виправдати друга; але тут я заплутався й остаточно занапастив себе. В очах суддів я прочитав собі вирок. Вони не могли втриматися від глузливих посмішок. Отже, всьому кінець. Усе ясно. Завтра мене розстріляють.

Про себе я вже не думаю, – сказав він, помовчавши, – я думаю про свою бідолашну матінку! – Він замовк, подивився на небо і не зронив жодної сльозинки. Його очі були сухі, але повіки судомно посмикувались. – Фредерік...»

– Ага, згадав! Того другого звали Фредерік. Ну звісно ж, Фредерік! Як я міг забути його ім'я! – вигукнув гер Герман з торжеством у голосі.

Моя сусідка штовхнула мою ногу під столом своєю ніжкою і непомітно вказала на пана Тайфера. Колишній постачальник недбало закрив очі долонею, але за нещільно стуленими пальцями його погляд, як нам здалося, палахкотів похмурим вогнем.

– А що як його звати Фредерік? – прошепотіла сусідка мені на вухо.

У відповідь я підморгнув їй, ніби кажучи: «Помовчіть!»

Герман відразу повернувся до своєї розповіді.

– «Фредерік підло мене покинув! – вигукнув Проспер. – Мабуть, перелякався. А може, заховався десь у корчмі, адже обох наших коней уранці знайшли на подвір'ї. Яка моторошна таємниця! – провадив він після хвилинної мовчанки. – Лунатизм, лунатизм! Але ж напад цієї хвороби був у мене лише раз у житті – і то в шестирічному віці! Чи заберу я із собою в небуття спогад про найдорожче, що є на світі, – про дружбу? Невже мені судилося вмерти двічі, засумнівавшись у братській приязні, що виникла, коли нам було по п'ять років, а потім тривала й у школі, й коли ми стали студентами? Де ж ти, Фредеріку?»

Проспер заплакав. Як бачите, почуття дорожчі нам, аніж само життя.

«Ходімо, – сказав мені він, – я волію побути у своїй камері. Хай ніхто не бачить, що я плачу. Я мужньо зустріну смерть, але зараз мені важко вдавати з себе героя і, признаюся, до болю жаль помирати в юності, коли життя здається таким прекрасним. Уночі я зовсім не спав: бачив картини дитинства, бачив луки, де бігав малим хлопчиком, – можливо, вони мене і згубили. Переді мною відкривалося щасливе майбутнє, – мовив він, уриваючи спогади. – А тепер!.. Дванадцять солдатів. Молодший лейтенант командує: „Націляйся! Плі!“ Гуркіт барабанів – і вічна ганьба! Ось воно, моє майбутнє. О, має ж існувати Бог, інакше все це було б аж надто безглуздом. – Тут він обняв мене і міцно-міцно пригорнув до себе. – Ви єдина людина, якій в останню свою годину я можу звірити душу. Вас випустять на волю, ви побачите свою матір! Я не знаю, багатий ви чи бідний, але яка різниця! Ви – моя остання надія! Не вічно ж триватиме ця війна. Так от, коли настане мир, поїдьте в Бове. Якщо моя мати переживе фатальну звістку про мою смерть, відшукайте її. Скажіть: „Він невинний!“, втіште її цими словами. Вона вам повірить, – прошепотів він. – Сьогодні я їй напишу. Але ви передасте їй також мій останній погляд, ви скажете, що були останнім, кого я обняв. О, як вона полюбить вас, бідолашна, вас – мого останнього друга! Тут, – сказав він по хвилинній мовчанці, низько похиливши голову мовби під гнітом спогадів, – ніхто мене не знає, ні солдати, ні офіцери, і всім я вселяю жах. Якби не ви, моя невинність залишилася б таємницею між небом і мною».

Я присягнувся, що свято виконаю його останню волю. Мої слова, мій сердечний порив зворушили Проспера. Незабаром прийшли солдати і знову повели його в суд. Йому винесли смертний вирок. Я не знаю, які формальності супроводжували рішення суду, не знаю, що було потім і чи скористався Проспер усіма законними засобами, щоб захистити своє життя. Але він не мав сумніву, що завтра вранці його поведуть на розстріл, і провів ніч, пишучи листа матері.

«Ну от, ми обидва скоро дістанемо волю, – сказав він з усмішкою, коли вранці я зайшов до нього в камеру. – Я випадково почув, що генерал підписав вам помилування».

Я нічого не відповів і тільки дивився на нього, намагаючись закарбувати в пам'яті його риси. А він раптом скривився гидливо і сказав:

«Ви собі не уявляєте, який з мене боягуз! Усю ніч я благав оці стіни, щоб мене помилували, – і Проспер показав на стіни своєї камери. – Так, так, – провадив він, – я вив з розпачу, я обурювався, я пережив жахливі муки передсмертної агонії. Адже вночі я був сам-один. А

тепер я думаю про те, що скажуть люди... Мужність – це як святковий костюм. Я повинен умерти з гідністю... Тому...»

Два правосуддя

– Ох, не доказуйте!.. – вигукнула юна особа, яка й попросила нюрнбержця розповісти страшну історію, а тепер різко урвала його. – Я хочу зберегти надію, що він урятувався. Коли ви скажете, що його розстріляли, я не засну всю ніч. Ви розповісте завтра, чим усе це закінчилося, гаразд?

Усі встали з-за столу. Гер Герман запропонував своїй сусідці руку, й вона запитала:

– Його розстріляли, так?

– Розстріляли. Страта відбулася на моїх очах.

– Справді? Та як ви змогли...

– Він сам цього захотів, пані. А який то жах провести на смерть живу людину, людину, яку ти любиш і знаєш, що вмирає вона без вини. Бідолашний хлопець не відривав від мене погляду. Здавалося, він жив уже тільки в мені. Адже мені він заповів передати матері останній його подих.

– Ну і як, відвідали ви її?

– Після укладення Ам'єнського миру я поїхав до Франції, щоб сказати Просперовій матері прекрасні слова: «Він невинний!» Я вирушив у цю подорож із благоговійним трепетом, як на прощу. Але на той час пані Маньян уже померла з туги. Я пережив глибоке хвилювання, спляючи листа, якого мав їй передати. Ви, мабуть, посмієтесь з моєї німецької екзальтованості, але я побачив високу й трагічну драму в тому, що останнє «прощай», послане з однієї могили в іншу, залишиться похованим у вічній таємниці, й ніхто у світі його не почує, як ніхто не чує крику подорожнього в пустелі, коли на нього зненацька нападе лев.

– А якби вас підвели до одного з гостей, що тут зібралися, і сказали: «Ось він – убивця!»? Хіба в цьому не було б нової драми? – запитав я, уриваючи його.

Гер Герман узяв свого капелюха й пішов.

– Ви по-хлоп'ячому несерйозні у своїх висновках, – сказала мені моя сусідка. – Гляньте на Тайфера! Бачите? Сидить у кріслі біля каміна, а мадемуазель Фанні підносить йому чашку кави. Він усміхається. Хіба вбивця, для якого розповідь про цю драму була б мукою, міг би зберігати такий спокій? Дивіться, у нього цілком патріархальний вигляд!

– Справді, але запитайте в нього, чи був він у Німеччині, коли там ішла війна?

– А чом би й не запитати?

І з тією зухвалістю, на яку здатна майже кожна жінка, коли її приваблює або збуджує якась таємниця, моя сусідка підійшла до колишнього постачальника.

– Вам доводилося бувати в Німеччині? – спитала вона.

Тайфер мало не впустив із рук чашку.

– В Німеччині? Ні, не доводилося.

– Що ти говориш, Тайфере! – урвав його банкір. – Адже ти постачав провіант під час Ваграмської кампанії!

– А, справді, – відповів Тайфер. – Того разу я там таки був.

– Ви помиляєтесь. Він людина порядна, – сказала моя сусідка, повернувшись до мене.

– Ну, стривайте! – вигукнув я. – Ще сьогодні я витягну душогуба з багнюки, в яку він упірнув, щоб заховатися!

Щодня на наших очах відбувається духовний феномен напрочуд глибокої значущості, але такий простий, що ніхто на нього не звертає уваги. Якщо в чийсь вітальні сходяться двоє чоловіків, причому один з них має право ненавидіти або зневажати другого, бо знає про нього якийсь інтимний і нікому не відомий ганебний факт, розгадав його приховану вдачу або навіть готує йому помсту, – двоє таких чоловіків завжди розгадають один одного і відчують, яка безодня розділяє їх чи має розділяти. Вони мимоволі стежать один за одним, перебувають у

постійній напрузі, погляди й жести видають їхні наміри, й обох, наче магнітом, їх тягне один до одного. Я не знаю, що притягує дужче: помста чи злочин, ненависть чи кривда. Подібно до священників, які не можуть правити месою в присутності злого духа, обидва вони тримаються напружено, підозріливо. Один з них виявляє підкреслену чемність, другий похмуро мовчить – не знаю, котрий із двох; один червоніє або блідне, другий тремтить. Часто месник поводить себе так само боягузливо, як і його жертва. Мало хто здатний скоїти зло, навіть у разі потреби; і більшість мовчать чи прощають з відрази до скандалів або остерігаючись трагічної розв'язки. Ось у такому взаємопроникненні душ і почуттів і розпочалася таємна боротьба між колишнім постачальником та мною. Після першого запитання, з яким я звернувся до нього під час розповіді гера Германа, він уникав моїх поглядів. А може, він не зважувався глянути у вічі не лише мені, а й іншим гостям. Він почав розмову з наївною Фанні, дочкою банкіра, мабуть, відчувши, як усі злочинці, потребу побути біля невинної душі в надії знайти біля неї спокій. Та хоч я і сидів далеко від нього, я дослухався до його слів, і мій проникливий погляд мовби заворожував його. Іноді йому здавалося, що він може нишком за мною постежити, але відразу ж наші погляди зустрічались, і він опускав очі. Змучений цим катуванням, Тайфер вирішив знайти від нього порятunek у грі в карти. Я побився об заклад, поставивши на його супротивника, а в душі прагнучи втратити свої гроші. Моє бажання здійснилося, і тоді я сів на місце того, хто програв; у такий спосіб я й опинився віч-на-віч із Тайфером.

– Будьте ласкаві, добродію, змішайте рахунок, – сказав я, коли він почав здавати карти.

Тайфер покvapно пересунув свої фішки з лівої сторони на праву. Моя сусідка підійшла до мене, і я подивився на неї промовистим поглядом.

– А знаєте, пане, я бував у багатьох ваших родичів у Бове, – звернувся я до колишнього постачальника. – Адже вас звать Фредерік Тайфер?

– Так, добродію, – відповів він.

Зненацька карти випали у нього з рук, він зблід, схопився руками за голову й підвівся, попросивши гостя, який поставив на нього заклад, замінити його у грі.

– Тут така задуха, – промовив він. – Боюся, що...

Тайфер не доказав фрази. Зненацька його обличчя болісно скривилося, і він вийшов з кімнати. Господар дому пішов за ним, усім своїм виглядом виказуючи найщиріше співчуття. Ми з моєю сусідкою переглянулися, і я побачив, що її обличчя затьмарилося тінню гіркого смутку.

– Ну хіба можна бути таким безжальним? – сказала вона, підійшовши зі мною до віконної ніші, коли я, програвшись, підвівся з-за картярського столу. – Ви берете на себе сміливість читати в душах? Нехай такі справи з'ясовує суд – людський чи божий. Якщо першого злочинець і уникне, то від другого нікуди він не втече. Невже вам приємно брати на себе обов'язки слідчого? І навіть більше – ви сьогодні по суті зіграли роль ката.

– Ви ж самі розбуркали мою цікавість і поділяли її, а тепер читаете мені мораль!

– Ви змусили мене замислитися, – відповіла вона.

– Отже, мир убивцям, війна нещасним і слава золоту? Але обличчю це, – додав я, засміявшись. – Гляньте-но на оту молоду особу, яка щойно увійшла до вітальні.

– Ну й що?

– Три дні тому я її побачив на балу в неаполітанського посла і закохався в неї до нестями. Благаю, скажіть, як її звати? Ще жодна дівчина так мені не...

– Це панна Вікторина Тайфер.

Я був приголомшений.

– Мачуха недавно забрала дівчину з монастирського пансіону, де вона здобула освіту, хоч і трохи запізно. Досить довго батько відмовлявся визнати її за дочку. В цьому домі вона вперше. Дуже гарна й дуже багата.

Ці слова супроводжувалися ущипливою посмішкою. Аж раптом ми почули нестямні, хоч і приглушені зойки. Долинали вони десь із сусідніх покоїв і слабо відлунювали в саду.

– Та це ж голос Тайфера! – вигукнув я.

Ми напружили слух і почули жохливий стогін. Банкірова дружина підбігла до нас і зачинила вікно.

– Не хочу істерик, – сказала вона. – Якщо панна Тайфер почує ці зойки, з нею може статися нервовий напад.

Банкір повернувся до вітальні, знайшов Вікторину і щось сказав їй упівголоса. Дівчина скрикнула і вибігла в двері. Картярі урвали гру. Кожен розпитував сусіда. Гомін у вітальні посилювався, гості почали збиратися купками.

– Невже Тайфер... – почав був я.

– ...наклав на себе руки? – докінчила за мене моя насмішкувата сусідка. – Я гадаю, ви не стали б носити по ньому жалобу.

– І все ж таки, що з ним сталося?

– Бідолаха страждає від рідкісної хвороби, – відповіла господиня дому. – Ніяк не можу запам'ятати її назви, хоча пан Бруссон не раз мені її повторював. От і сьогодні в нього напад.

– А як вона проявляється, ця хвороба? – раптом запитав один з гостей, судовий слідчий.

– О, це дуже тяжка недуга! – відповіла господиня дому. – Лікарі не знають жодних засобів проти неї. Одного разу з бідолахою Тайфером стався напад, коли він гостював у мене в маєтку, і я не витримала, поїхала до сусідки, аби тільки не чути його зойків. Він кричав тоді жохливо, хотів смерть собі заподіяти; дочка мусила прив'язати його до ліжка й надіти на нього гамівну сорочку. В такі хвилини бідолашному здається, ніби якісь звірята залізли йому в голову й гризуть мозок, ніби його смикають за нерви, перепилують їх пилкою, витягують з нього один по одному. Головний біль іноді буває в нього такий нестерпний, що одного разу спробували припалити йому шкіру, щоб приглушити ці муки іншим боєм, але він цього навіть не відчув. Та коли він узяв за домашнього лікаря пана Бруссона, той заборонив удаватися до такого методу, сказавши, що в пана Тайфера нервові захворювання – запалення нервів, тому слід ставити йому п'явки на шию та примочки з опію на голову; і справді, напади порідшали, тепер вони трапляються тільки раз на рік, наприкінці осені. Оклигавши, пан Тайфер знову й знову повторює, що радше згодний, аби його колесували, ніж терпіти такі муки.

– Значить, це справді сильні муки, – зауважив біржовий маклер, салонний дотепник.

– Ще б пак! – підтвердила господиня дому. – Торік він мало не помер. Напад стався, коли він був сам-один у своєму маєтку, виїхавши туди в терміновій справі; а що ніхто допомогти йому не міг, то він пролежав двадцять дві години задубілий, як мрець. Його врятували тільки гарячими ваннами.

– Так це у нього ніби правець? – спитав біржовий агент.

– Не знаю, – відповіла вона. – Ця хвороба мучить його ось уже років тридцять – він здобув її, ще коли служив у війську. Здається, йому встромила в голову гостра скіпка, коли він якось упав у човні. Але Бруссон сподівається вилікувати його. Кажуть, ніби англійці винайшли безпечний спосіб застосовувати синильну кислоту проти цієї недуги.

В цю мить у домі розітнувся зойк ще пронизливіший, ніж досі, й усі ми заціпеніли від жаху.

– Чуєте? Отак він кричав у мене в маєтку, – сказала банкірова дружина. – Я аж підскакувала – ці зойки наче сіпали мене за нерви. Але дивна річ! Бідолаха Тайфер терпить справді нечувані муки, та загрози для життя ці напади не становлять. Коли нестерпний біль дає йому кілька годин перепочинку, він їсть і п'є, як звичайно. Дивовижна природа людська! Один німецький лікар сказав йому, що ця хвороба – ніби подагра голови, і таким чином його висновок майже збігається з думкою Бруссона.

Я відійшов від гурту гостей, що зібралися навколо господині дому, і вийшов разом з панною Тайфер, яку викликав лакей.

– О Боже! О Боже! – вигукнула вона з плачем. – Чим мій батько прогнівив небо, за що йому такі муки? Адже він добрий!

Я спустився разом з нею сходами і, допомагаючи дівчині сісти в карету, побачив її батька, зігнутого в три погибелі. Панна Тайфер намагалася приглушити стогін батька, затуляючи йому рота хустинкою. Та, на свою біду, Тайфер помітив мене; риси його обличчя ще дужче спотворилися, страшний зойк розітнув повітря, він кинув на мене дикий погляд, і карета поїхала.

Цей обід, ця вечірка жорстоко вплинули на моє життя і на мої почуття. Я закохався в панну Тайфер і тим сильніше, що почуття честі й порядності не дозволяло мені поріднитися з убивцею, хоч би яким він був добрим батьком і сім'янином. Щось незбагненне й фатальне приваблювало мене в ті дома, де я міг зустріти Вікторину. Не раз, давши собі слово честі більше не шукати з нею зустрічей, я того ж таки вечора опинявся біля неї. І почував себе безмежно щасливим. Моє цілком виправдане почуття було, проте, сповнене химеричних докорів сумління і набирало відтінку злочинної пристрасті. Я зневажав себе за те, що вклоняюся Тайферові, коли зрідка він з'являвся в світському товаристві разом з дочкою, але я вклонявся йому! До того ж, на мою біду, Вікторина не просто вродлива дівчина. Вона освічена, обдарована талантами і дуже мила – ані найменшого хизування чи бодай натяку на манірність. Говорить вона стримано, і її вдача вражає меланхолійною чарівністю, проти якої ніхто нездатний встояти. Вона кохає мене чи принаймні дає мені підстави так думати. Мені вона всміхається зовсім інакше, ніж іншим, а коли розмовляє зі мною, її голос звучить особливо ніжно. О, вона кохає мене! Але ж вона обожає батька, в розмовах зі мною постійно вихваляє його добрість, лагідність, високі душевні якості. Ця хвала – для мене як ніж у серце. Одного дня я мало не став співучасником злочину, на якому стоїть усе багатство родини Тайферів: я мало не попросив руки Вікторини. І тоді я вирішив утекти від неї, подався подорожувати, побував у Німеччині, в Андернаху. Але я повернувся. Я знову побачив Вікторину – вона зблідла, схудла! Якби вона залишилася такою, як і колись, квітучою, веселою, я врятувався б! А так моя пристрасть розгорілася з незвичайною силою. Боячись, щоб моя вимогливість не перетворилася на хворобливу манію, я вирішив скликати синадріон людей із чистим сумлінням, аби пролити хоч якесь світло на цю проблему із сфери високої моралі та філософії. Адже після мого повернення становище ускладнилося ще дужче. Отож позавчора я зібрав у себе кількох своїх друзів – тих, у кого я більше, ніж у інших, знаходжу честі, і порядності, й витонченості почуттів. Я запросив двох англійців – секретаря посольства й одного чоловіка пуританських поглядів; колишнього міністра, наділеного розумом досвідченого політика; кількох молодиків, які ще не втратили чару невинності; одного старого священика; мого колишнього опікуна, чоловіка вкрай простодушного, який подав мені найсумлінніший звіт про опіку, що стало вікопомною подією в Опікунській раді; одного адвоката, одного нотаря, одного суддю – тобто представників чи не всіх галузей суспільної думки, обдарованих чи не всіма практичними чеснотами. Спочатку ми смачно пообідали і жваво поговорили, причому кожен намагався перекричати всіх. Потім за десертом я щиро розповів про своє нелегке становище і попросив, щоб мені дали розумну пораду, хоча, звичайно, не назвав на ім'я дівчину, про яку йшлося.

– Порадьте, друзі, як мені бути, – сказав я на завершення. – Обговоріть докладно це питання, як обговорюють у палаті депутатів який-небудь законопроект. Сюди принесуть урну та більярдні кулі, й кожен подасть голос «за» чи «проти» мого шлюбу з дотриманням усіх умов таємного голосування.

Відразу запала глибока тиша. Нотар від участі в голосуванні відмовився.

– Не маю права, – сказав він. – Адже тут ідеться про шлюбний контракт.

Мій колишній опікун так упився, що втратив дар розмови. Йому самому тепер була потрібна опіка, щоб без пригод дістатися додому.

– Зрозуміло! – вигукнув я. – Не сказати своєї думки – це найпевніший спосіб дати мені наздогад, як я повинен діяти.

Мої гості зворушилися.

Один помічник, який вніс пожертву на користь дітей генерала Фуа і на пам'ятник генералові, вигукнув:

Як і чеснота теж, буває злочин різним!

– Пустобрех, – пробурмотів колишній міністр, підштовхнувши мене ліктем.

– А в чому, власне, проблема? – спитав герцог, чиї маєтки склалися із земель, конфіскованих у непокірних гугенотів після скасування Нантського едикту.

Підвівся адвокат.

– З погляду науки права, – сказав він, – випадок, поданий до нашого розгляду, не становить ніяких труднощів. Герцог має рацію! – вигукнув трубадур закону. – Хіба не існує статті про термін давності? Що сталося б із нашим суспільством, якби ми почали дошукуватися, звідки походить кожне багатство? Це питання совісті. Якщо вже вам так хочеться обговорити даний казус, зверніться у духовну консисторію.

На цьому кодекс законів, утілений в людську плоть, замовк, сів і вихилив келих шампанського. Тоді підвівся священик, чиїм обов'язком було тлумачити Святе Письмо.

– Бог створив нас слабкими, – сказав він переконано. – Якщо ви любите дочку злочинця, одружуйтеся з нею, але задовольніться посагом, який дістанеться їй від матері, а батькову спадщину роздайте вбогим.

– Даруйте! – вигукнув один із завзятих сперечальників, яких часто можна зустріти у світському товаристві. – А може, її батько вигідно одружився лише завдяки тому, що сам забагатів? Хіба всі його успіхи не стали можливими внаслідок скоєного злочину?

– Сама ця суперечка вже є рішенням. Існують речі, над якими людина ніколи не замислюється, – вигукнув мій колишній опікун, якому, либонь, закортіло просвітити товариство своєю п'яною мудрістю.

– Авжеж! – сказав секретар посольства.

– Авжеж! – вигукнув священик.

Ці двоє ніколи не розуміли один одного.

Підвівся доктринер, якому при ста п'ятдесяти п'яти виборцях не вистачило тільки півтори сотні голосів, щоб бути обраним до палати.

– Панове, цей феноменальний випадок належить до сфери інтелектуальної й виходить поза рамки, характерні для нормального стану нашого суспільства, – сказав він. – Отже, рішення, яке ми маємо прийняти, не повинне залежати від нашого сумніння, це має бути присуд цілком імпульсивний, що дасть повчальний приклад миттєвого нюансу душевних переживань або раптових осяянь, у яких проявляються людські вподобання і смаки. Починаймо голосувати.

– Атож, голосуймо! – хором вигукнули мої гості.

Я звелів подати кожному по дві більярдні кулі – білу і червону. Біла – символ невинності – мала означати осуд цього шлюбу, а червона – схвалення. Друзів у мене зібралося сімнадцять – отже, для абсолютної більшості треба було не менше як дев'ять голосів. Кожен підходив і опускав свою кулю в кошичок з вузьким отвором у вигляді шийки, в якому перед партією в більярд перетрушують нумеровані кулі, коли гравці витягують номер своєї черги у грі. Всі ми неабияк схвилювалися, збуджені гострою цікавістю, адже розв'язувати голосуванням чисто моральну проблему – це, погодьтеся, спосіб досить оригінальний.

Коли дійшло до підрахунку голосів, я виїняв з кошичка рівно дев'ять білих куль! Цей результат мене не здивував; але раптом мені спало на думку порахувати, скільки молодиків мого віку виявиться серед обраних мною суддів. Таких казуїстів я нарахував дев'ять. Безперечно, всі вони й були однієї думки.

«Оце так! – сказав я сам собі. – Ось вони, два таємні й одностайні рішення: одне за мій шлюб, друге – проти. Як же знайти вихід із цієї скрути?»

– А де живе твій майбутній тесть? – необережно запитав один з моїх шкільних односумів, менш обачний, ніж інші.

– Тестя більше не існує! – вигукнув я. – Раніше моя совість сама говорила так голосно, що ваша порада була б зайвою. Але тепер її голос притих – і ось причина моїх вагань: спокусливий лист, якого я одержав два місяці тому.

І я дістав з гамана ось цього папірця, показавши його всім присутнім:

«Запрошуємо вас узяти участь у похоронній процесії, заупокійній відправі та похованні пана Жана-Фредеріка Тайфера, глави фірми „Тайфер і К^о“, колишнього постачальника провіанту для імператорських військ, кавалера ордена Почесного легіону й ордена Золотої остроги, капітана першої гренадерської роти Другого легіону Паризької національної гвардії, що впокоївся 1 травня в своєму домі по вулиці Жубера...

Похоронні урочистості відбудуться... тощо.

Від імені невітшних... тощо».

– Як же мені тепер бути? – провадив я. – Я хочу поставити це питання в ширшому плані. Звичайно, на землях панни Тайфер стоїть ціла калюжа крові, а спадщина її таточка – справжнє Хацельдама. Я це знаю. Але Проспер Маньян нащадків не залишив; не пощастило мені розшукати і родичів фабриканта шпильок, зарізаного в Андернаху. Кому ж повернути статок?

І чи маю я право розголосити таємницю, яку мені вдалося розкрити, додати відтату голову до посагу ні в чому не винної дівчини, домогтися, щоб вона бачила жаскі сни, забрати в неї прекрасну ілюзію, умертвити її батька вдруге, сказавши: «Кожне еку вашого статку вимащене кров'ю»? Я взяв почитати в одного старого священнослужителя «Тлумачний словник питань совісті», але відповіді на свої сумніви не знайшов і там. Віддати гроші церкві на поминки душ Проспера Маньяна, Вальгенфера і Тайфера? Але ж ми живемо в дев'ятнадцятому сторіччі! Побудувати притулок, установити премію за доброчесність? Премію за доброчесність присудять пройдисвітам. А більшість наших притулків нині стали, як мені здається, розплідниками зла. І хіба спокутуєш цей давній злочин, віддавши злочинне багатство для цілей, які хіба що тільки потішають моє самолюбство? Та й чому я повинен про це думати? Зрештою, я кохаю, кохаю палко. Моє кохання – це моє життя. Якщо, не пояснюючи причин, я запропоную молодій дівчині, яка звикла до розкоші, до мистецтва, дівчині, котра любить слухати музику Россіні, сидячи в замріяній позі в Італійській опері, якщо я запропоную їй віддати півтора мільйона свого статку на користь отупілих дідів або шолудивих голодранців, вона із сміхом повернеться до мене спиною, а її компаньйонка вважатиме мене за лихого жартівника; якщо в любовному екстазі я почну розхвалювати її принади скромного існування і мій будиночок на березі Луари і попрошу її пожертвувати втіхами паризького життя заради нашого кохання – то це, по-перше, буде доброчесною брехнею, а по-друге, я цілком імовірно нічого не доб'юся і втрачу серце дівчини, закоханої в бали, в розкішні убори і в мене поки що теж. Її відіб'є в мене офіцер із закрученими вусами, стрункий і чепуристий, який бренькатиме на фортепіано, вихвалитиме лорда Байрона і хвацько триматиметься в сідлі. Що ж робити? Благаю, панове, дайте мені розумну раду!

Чесний англієць із пуританськими поглядами на життя, вельми схожий на батька Дженні Діне, англієць, про якого я вже тут згадував, і який досі не промовив жодного слова, стенив плечима і сказав мені:

– Дурню, навіщо було запитувати, чи він родом із Бове?

Париж, травень 1831 р.

Невідомий шедевр

Одному лордові

I Жілетта

Одного холодного грудневого ранку десь наприкінці 1612 року перед дверима дому, що стояв на вулиці Великих Августинців, у Парижі, прогулювався легко вдягнений молодик. Проходивши отак досить довго, ніби нерішучий закоханий, що не сміє увійти до своєї першої коханої, хоч би якою вона була доступною, він нарешті переступив поріг і запитав, чи вдома

метр Франсуа Порбус¹⁴. Стара служниця, яка підмітала сїни, відповіла ствердно, і молодик став повільно підійматися крученими сходами, зупиняючись на кожній приступці, ніби новоспечений царедворець, що тремтить від страху, думаючи про те, як зустріне його король. Діставшись до сходового майданчика, він якусь мить постояв, мабуть, вагаючись, перш ніж простягти руку до химерного молотка, що прикрашав двері майстерні, де в цей час, напевне, працював придворний живописець Генріха IV, якого Марія Медічі забула заради Рубенса. Молодик переживав те глибоке хвилювання, яке, либонь, змушувало калатати серця всіх великих художників, коли в юності, палко закохані в мистецтво, вони уперше наближалися до геніальної людини або до якогось знаменитого твору. У людських почуттів буває пора першого цвітіння, коли бувають благородні пориви, які з плином років дедалі слабнуть, аж поки щастя перетворюється на спогад, а слава – на лжу. Серед цих недовговічних душевних переживань ніщо так не скидається на кохання, як юна пристрасть митця, коли він тільки прилучається до солодких мук, що чекають його на шляху слави й нещастя, пристрасть зухвала й сором'язлива, сповнена невиразної надії і неминучої зневіри. У того, хто в роки убогості й молодості свого таланту не тремтів від страху перед першою зустріччю з великим майстром, завжди бракуватиме однієї струни в серці, якогось уміння нанести останній мазок пензлем, якогось почуття в творчості, якогось відтінку в поезії. Лише йолоп здатний назвати розумним самовпевненого хвалька, котрий надто рано переймається вірою у своє блискуче майбутнє. З цього погляду все свідчило на користь юного незнайомця, якщо справді талант можна оцінювати за початковими проявами боязкого поклоніння, за непоясненою сором'язливістю, яку люди, створені для слави, швидко втрачають, постійно обертаючись у сферах мистецтва, – так втрачають свою наївність вродливі жінки, постійно вправляючись у кокетуванні. Звичка до тріумфів послаблює сумнів, а сором'язливість, мабуть, не що інше, як різновид сумніву.

Сам дивуючись власній зухвалості, бідний новачок, певно, так і не наважився б увійти до художника, якому ми завдячуємо чудовим портретом Генріха IV, якби на допомогу йому не прийшов несподіваний випадок. Він побачив, що сходами підіймається якийсь старий дід. З його химерного костюма, з розкішного мереживного коміра, з поважної, впевненої ходи молодик здогадався, що перед ним або високий заступник, або друг художника; він відійшов убік від дверей, щоб поступитися йому місцем, і став пильно його роздивлятися, сподіваючись знайти в ньому або доброту, властиву митцям, або люб'язність, притаманну тим, хто поклоняється мистецтву; але в обличчі старого було щось диявольське, щось дивне, невловне, таке привабливе для людей з художнім світобаченням. Уявіть собі високий, опуклий із зализинами лоб, що видавався вперед і низько нависав над маленьким носом, розплесканим і кирпатим на кінчику, як у Рабле або в Сократа; губи насмішкуваті й у зморшках; коротке, гордо задерте підборіддя; сиву, підстрижену клином бороду; очі кольору морської хвилі, які, здавалося, зблякли від старості, але зіниці, що плавали в перламутрі білка, мабуть, ще здатні були у хвилини гніву або захвату випромінювати магнетичний погляд.

Обличчя здавалося зів'ялим, і не так від старості, як від думок, що однаково зношують і душу, і тіло. Вії вже повипадали, а на надбрівних дугах лишилося по кілька волосинок. Притуліть цю голову до кволого і слабкого тіла, облямуйте її білосніжним мереживом дивовижно тонкої роботи, накиньте на чорний камзол важкий золотий ланцюг, і ви дістанете приблизний портрет цієї людини, якій тьмяне освітлення сходів до того ж надавало фантастичного забарвлення. Ви сказали б, що це персонаж із Рембрандтової картини, який покинув свою раму і нечутно пересувається в сутіні, такій любій для знаменитого художника. Старий скинув на молодика проникливим поглядом, тричі постукав і сказав хирлявому чоловікові років сорока, що відчинив двері:

¹⁴ Порбус (Франсуа Порбус-молодший; 1569–1622) – фламандський живописець, який жив і працював у Франції. *Прийми Дм. Наливайка.*

– Добридень, метре.

Порбус шанобливо вклонився; він впустив і молодика, подумавши, що той прийшов зі старим, і далі вже не звертав на нього уваги, тим більше, що новачок завмер у захваті, як завмирає кожен природжений художник, коли вперше потрапляє до майстерні, де відкриває для себе доти невідомі йому прийоми мистецтва. Світло падало згори крізь вітражне вікно; спрямоване на мольберт, де було закріплене полотно лише з трьома-чотирма білими мазками на ньому, воно не досягало темних закутків просторого приміщення, але мерехтливі промінчики, пробиваючись крізь червонясту сутінь, то яскріли сріблястими відблисками на металі рейтарської кіраси, яка висіла на стіні, то чіткою світляною смугою вимальовували різьблений карниз старовинної шафи, заставленої рідкісним посудом, то всіювали блискучими цятками пухирчасту поверхню старої завіси із золотої парчі, зібраної в складки, що, мабуть, правила за натуру для якоїсь картини. Гіпсові зліпки м'язів, уламки й торси античних богинь, любовно відполіровані поцілунками століть, захарашували полиці та консолі. Незліченні ескізи, етюди, зроблені трьома олівцями, сангіною або пером, вкривали стіни аж до стелі. Ящички з фарбами, пляшки з оліями та есенціями, перекинуті табурети залишали тільки вузький прохід, по якому можна було дістатися до світляної плями, що її утворювали сонячні промені, пробиваючись крізь вікно до майстерні, тепер вони падали на бліде обличчя Порбуса й на голу, кольору слонової кістки, лисину дивного гостя.

Незабаром усю увагу юнака прикувала до себе лиш одна картина, яка стала знаменитою навіть у ту тривожну епоху заколотів та розбрату, і її вже приходив дивитися дехто з тих упертих людей, що їм ми завдячуємо збереженням священного вогню в часи лихоліття. Ця чудова сторінка мистецтва зображувала Марію Єгипетську¹⁵, яка збиралася заплатити за перевіз через річку. Цей шедевр художник створив на замовлення Марії Медічі, яка згодом продала його, коли для неї настали дні бідувань.

– Твоя свята подобається мені, – сказав старий Порбусові, – і я заплатив би тобі за неї на десять екю більше, ніж дає королева. Але, чорт забирай, спробуй-но позмагайся з нею!

– То, на вашу думку, картина мені вдалася?

– Хе-хе, чи вдалася вона тобі, кажеш? І так, і ні. Твоя жіночка непогано збудована, але вона нежива. Ви, сучасні живописці, вважаєте, ніби всього досягли, коли правильно намальовали обличчя й тіло, домігшись, щоб усе було зображене, як того вимагають закони анатомії! Потім ви розфарбовуєте лінійний малюнок фарбою тілесного тону, заздалегідь приготовленою на вашій палітрі, намагаючись, щоб одна сторона була темніша, ніж друга, а що вряди-годи ви поглядаєте на голу жінку, яка стоїть перед вами на столі, ви вважаєте, ніби вам пощастило відтворити природу, ви уявляєте, ніби ви – художники – і викрали таємницю в самого Бога!.. Пхе! Для того, щоб бути великим поетом, не досить досконало знати синтаксис і не робити мовних помилок! Подивися на свою святу, Порбусе! На перший погляд, вона здається прекрасною; але, подивившись на неї вдруге, зразу помічаєш, що вона в тебе приклеєна до полотна і що навколо її тіла не можна було б обійти. Це тільки силует, зображення ніби вирізане з картону, в нього лише один лицевий бік, це подoba жінки, яка не змогла б ні обернутися, ні змінити позу. Я не відчуваю повітря між цією рукою і тлом картини, тут бракує простору й глибини. І водночас ти ні в чому не порушив законів відстані й повітряної перспективи; та, попри твої похвальні зусилля, я не повірю, щоб це прекрасне тіло міг оживити теплий подих життя. Мені здається, якби я взяв у руку цю пругку та округлу грудь, я відчув би, що вона холодна як мармур! Ні, мій друже, кров не струменить у цьому тілі кольору слонової кістки, життя не розливається ясно-червоними цівками по жилах і прожилках, що переплітаються під бурштиною прозорістю шкіри на скронях і на грудях. Оце ось місце пульсує, а оце нерухоме, життя і смерть змагаються

¹⁵ *Марія Єгипетська* – у християнських легендах блудниця, яка розкаялась і стала подвижницею. Час її життя віднесений до V ст. н. е. Примітка Дм. Наливайка.

в кожній деталі; ось тут у тебе жінка, он там статуя, а далі – труп. Твоє творіння недосконале. Ти зумів вдихнути в нього лише частку своєї душі. Прометеїв смолоскип не раз гаснув у тебе в руках, і небесний вогонь не торкнувся багатьох місць на твоїй картині.

– Чому ж у мене так вийшло, дорогий учителю? – шанобливо спитав Порбус у старого, тоді як юнак насилу стримував бажання врізати йому ляпаса.

– А ось чому! – сказав хирлявий дідок. – Ти вагався між двома системами, між рисунком і барвою, між флегматичною дріб'язковістю та жорсткою точністю старих німецьких майстрів і сліпучою пристрасстю та щедрим розмаїттям італійських художників. Ти водночас наслідував Ганса Гольбейна і Тиціана, Альбрехта Дюрера і Паоло Веронезе. Це був намір, гідний найвищої похвали, звичайно. Але що ж у тебе вийшло? Ти не досяг ні суворого чару сухості, ні магічної ілюзії світлотіні. Ось тут багаті й золотаві тони Тиціана прорвалися крізь строгі контури Альбрехта Дюрера, в які ти їх втиснув, – так розтоплена бронза проривається крізь тонкі стінки плавильної форми. Але подекуди рисунок вчинив опір і стримав чудове розмаїття венеціанської палітри. В твоїй картині не досягнуто ні досконалості рисунка, ні досконалості колориту, і повсюди на ній видно сліди твоєї злощасної нерішучості. Якщо ти не почував у собі творчої снаги, щоб сплавити на вогні свого генія обидві суперечні манери живопису, то слід було рішуче обрати якусь одну з них – тоді принаймні ти досяг би єдності, яка відтворює одну з особливостей живої натури. Ти правдивий лише посередині, твої контури неправильні, в них не видно живої опуклості, й за ними нічого не сподіваєшся відкрити. Отут ти досяг правдивості, – сказав старий, показуючи на груди святої. – І отут, – додав він, тицьнувши пальцем у точку, де на картині закінчувалося плече. – Але тут усе неправильно, – сказав він, повертаючись до грудей і вказуючи на улоговинку між ними. – Краще облишмо розбирати твою картину, а то ти впадеш у розпач.

Старий сів на табурета, сперся підборіддям на долоні й замовк.

– І все ж таки, вчителю, я пильно вивчав ці груди на голому тілі. Та, на наше лихо, деякі ознаки, важливі для сприйняття речей у природі, видаються неймовірними, коли їх переносиш на полотно.

– Завдання мистецтва не в тому, щоб копіювати природу, а в тому, щоб виражати її! Ти не жалюгідний копіювальник, ти – поет! – жваво вигукнув старий, урвавши Порбуса владним жестом. – Інакше скульпторові вистачило б зняти гіпсову форму з жінки – і його робота готова! Ну що ж, спробуй, зніми гіпсову форму з руки своєї коханої і поклади її перед собою – ти не побачиш найменшої схожості, це буде рука трупа, і тобі доведеться звернутися до митця, який не стане виготовляти точну копію, а своїм різцем передасть рух і життя. Ми повинні схоплювати дух, внутрішню суть і характерні прояви речей та істот. Враження? Але ж вони тільки випадковості життя, а не само життя. Рука – якщо я уже взяв цей приклад – не тільки частина людського тіла, вона виражає і розкриває думку, яку треба схопити й передати. Ні живописець, ні поет, ні скульптор не повинні відокремлювати враження від причини, адже вони неподільні, вони – одне в одному. Ось у чому мета нашої боротьби. Чимало художників здобувають у ній перемогу чисто інстинктивно, навіть не здогадуючись про таке призначення мистецтва. Ви малюєте жінку, але ви не бачите її! Не в такий спосіб щастить вирвати таємницю в природи. Хоч ви того й не усвідомлюєте, ваша рука знову й знову відтворює модель, яку ви запозичили колись у свого вчителя. Ви не досить близько пізнаєте форму, ви не досить любовно і вперто йдете за нею в усіх її поворотах і викрутах. Краса сувора і норовлива, вона не дається в руки так легко, треба підстерегти слушну хвилину, вистежити її, схопити і тримати міцно, щоб примусити її здатися. Вона – як Протей, куди невлонніший і верткіший, ніж Протей у грецькому міфі; тільки після тривалої боротьби можна змусити її показатись у своєму справжньому вигляді. А що ви? Ви задовольняєтесь першою подобою, в якій! вона погоджується перед вами постати, щонайбільше – другою або третьою. Не так роблять ті, кому відома радість перемоги. Ці незламні художники не дозволяють ошукати себе всілякими вивертами, вони вперто

домагаються свого, аж поки примусять природу показатися зовсім голою і у своїй справжній суті. Так робив Рафаель, – сказав старий і скинув при цьому чорну оксамитову шапочку, щоб виразити свій захват перед королем живопису, – його велика перевага над іншими в тому, що він був наділений внутрішнім почуттям, яке спонукало його ламати форму. Форма у нього – лише посередник для передачі думок, відчуттів, безлічі поетичних вражень; тим самим вона має бути й для нас. Усяке зображення – цілий світ, портрет, за модель для якого правило величне видіння, осяяне світлом, указане нам внутрішнім голосом; таке видіння постає перед нами в оголеному вигляді тільки тоді, коли небесний перст укаже нам засоби виразу, джерело яких – усе колишнє життя. Ви вбираєте своїх жінок у чудові одіння плоті, прикрашаєте їх плащем розпущених кіс, але де ж кров, яка породжує спокій чи пристрасть і спричиняє особливе зорове враження? Твоя свята – чорнява, але ось ці барви, мій бідолашний Порбусе, ти взяв у блондинки. Отож люди на ваших картинах – тільки розфарбовані привиди, яких ви показуєте нам безліч і називаєте це живописом і мистецтвом! Ви намалювали щось більше схоже на жінку, ніж на будинок, і вже уявляєте собі, ніби досягли мети, горді тим, що вам немає потреби писати під вашими картинами *cunus venustus*¹⁶ або *pulcher huomo*¹⁷, як робили перші малярі, ви уявляєте себе великими майстрами живопису! Ха-ха! До цього вам ой як далеко, мої славні колеги, вам ще доведеться зламати чимало олівців, заляпати фарбами чимало полотен, перш ніж ви станете художниками. Справді жінка так тримає голову, як у тебе тут намальовано, так у житті вона піднімає спідницю, так у її очах відбивається знемога і з таким виразом покірливої ніжності наповнюються вони слізьми, тріпотлива тінь її вій саме так мерехтить у неї на щоках. Усе в тебе так – і все не так. Чого ж тут бракує? Дрібнички, але ця дрібничка – все. Ви зображуєте видимість життя, але не помічаєте його буяння, яке хлюпає через вінця, ви не передаєте того невловного, що, можливо, і є душею і що вкутує оболонку майже прозорим маревом, ви не схоплюєте тієї квітучої суті життя, яку вміли виразити Тиціан і Рафаель. Якщо почати з найвищої точки ваших досягнень і піти далі, можна, мабуть, створити чудовий живопис, – але ви надто швидко втомлюєтеся. Пересічні люди вами захоплюються, але справжній знавець посміхається. О Мабузе¹⁸, о вчителю мій! – вигукнув цей дивак. – Ти злодій, бо ти забрав із собою в могилу життя! І все ж таки, – провадив він, – твоя картина краща, ніж мазанина того йолопа Рубенса з його горами фламандського м'яса, притрушеного рум'янами, з його потоками рудого волосся і крикливими барвами. У тебе тут принаймні є колорит, почуття і рисунок – три істотні складові частини Мистецтва.

– Але ж ця картина чудова, добродію! – голосно вигукнув юнак, пробуджуючись із глибокої задуми. – І в обличчі святої, і в обличчі перевізника проступає витонченість художнього наміру, невідомого італійським майстрам, і я не знаю нікого, хто зумів би так передати вираз нерішучості в перевізника.

– Цей хлоп'як прийшов із вами? – спитав Порбус у старого.

– О метре, пробачте за мою зухвалість, – відповів новачок, зашарівшись. – Я нікому не відомий, маю потяг до малювання і зовсім недавно прибув у це місто, джерело всіх знань.

– Ану покажіть, що ви вмієте! – мовив Порбус, подаючи йому червоний олівець і папір. Незнайомий юнак швидко і вправно скопіював штрихами постать Марії Єгипетської.

– Ого! – вигукнув старий. – Ваше ім'я?

Юнак підписався під малюнком: «Ніколя Пуссен».

– Зовсім непогано як на початківця, – сказав старий дивак, що виголошував такі химерні думки. – Я бачу, при тобі можна говорити про живопис. Я не звинувачую тебе за те, що ти

¹⁶ Прекрасна колісниця (лат.).

¹⁷ Гарна людина (лат.).

¹⁸ Мабузе – прізвисько нідерландського живописця Яна Госсарта (70-ті рр. XV ст. – 30-ті рр. XVI ст.), дане за назвою його рідного міста. Примітки Дм. Наливайка.

захоплюєшся картиною Порбуса. Для всіх його Марія Єгипетська – великий витвір, і лише ті, хто прилучився до найглибших таємниць мистецтва, можуть збагнути, в чому її вади. Але ти гідний моєї науки, ти здатний її сприйняти, і тому я покажу тобі, якої дрібнички треба, щоб завершити цю картину. Дивись обома й напруж усю свою увагу – подібна можливість повчитися навряд чи коли повториться. Дай-но мені свою палітру, Порбусе.

Порбус пішов узяти палітру й пензлі. Якимись конвульсивними рухами миршавий стариган закасов рукави і просунув великого пальця в різноколірну, густо наквацяну фарбами палітру, яку подав йому Порбус; він майже вихопив у нього з рук жмут пензлів усіх можливих розмірів, і його клинцювата борода раптом грізно заворушилася, виражаючи своїми рухами буйство розтривоженої палкої фантазії. Тицьнувши пензель у фарбу, він пробурчав крізь зуби:

– Ці тони слід викинути за вікно разом із тим йолопом, що їх складав, вони огидно різкі й фальшиві – як ними малювати?

Потім із гарячковою покvapністю він доторкнувся кінчиком пензля до різних фарб, кілька разів пробігши всю гаму, швидше, ніж пальці церковного органіста пробігають по клавішах при виконанні пасхального гімну «O filii»¹⁹.

Порбус і Пуссен стояли обабіч полотна, поринувши в напружене споглядання.

– А дивись-но, хлопче, – заговорив старий, не обертаючись, – як за допомогою трьох-чотирьох штрихів і одного світло-голубого мазка можна домогтися, щоб повіяв вітерець біля бідолашної святої угодниці, яка, певне, задихалася й пропадала в цьому задущливому повітрі. Поглянь, як заколивалися тепер оці складки – і стало очевидно, що ними грається вітерець! А раніше здавалося, що це накрохмалене та ще й приколоте шпильками цупке полотно. Чи помічаєш ти, як атласний відблиск, який я щойно поклав на груди, правдиво відтворює оксамитову пругкість дівочої шкіри і як оцей змішаний тон – буро-червоний із кольором паленої охри – відразу зігрів оцю затінену поверхню, сіру й холодну, де кров застигла, замість дзюркотіти в жилах? Юначе, юначе, жоден учитель не навчить тебе того, що зараз показую тобі я. Один Мабузе знав таємницю, як вдихнути життя в постаті, зображувані на картинах. А в Мабузе був лише один учень – я. У мене ж не було жодного – і я вже старий. Ти маєш досить тям в голові і зрозумієш те, чого я не сказав прямо.

Говорячи так, старий дивак водив пензлем по різних місцях картини: сюди клав два мазки, туди – один, і завжди так доречно, що виникав ніби новий живопис – живопис, густо насичений світлом. Він укладав у свою роботу стільки шаленої пристрасності, що росинки поту зблищали на його жовтій лисині; він малював так швидко, такими різкими нетерплячими рухами, що молодому Пуссенові здавалося, ніби в тіло старого дивака вселився Демон і супроти його волі водить його рукою, як йому заманеться. Надприродний блиск очей, судорожні рухи пензля, коли рука ніби долала чийсь опір, надавали неабиякої ймовірності цьому припущенню, такому спокусливому для юнацької фантазії. А старий трудився далі, примовляючи:

– Торк, торк, торк! Ось як змащують полотно, хлопче! Ану, мої мазочки, розігрійте оці крижані тони! Нумо, нумо! Отак, отак, отак! – говорив він, оживляючи частини, які здавалися йому неживими, кількома цятками фарби усуваючи неузгодженість між тілесними барвами й темпераментом, відновлюючи єдність тону, що відповідав би вдачі палкої єгиптянки. – Як бачиш, хлопче, зоровий ефект дають тільки останні мазки. Порбус наклав їх тут сотні, я ж кладу один. Ніхто не цінуватиме художника за те, що він наквацяв на споді. Затям це добре!

Нарешті демонічний дід опустил руку й, обернувшись до Порбуса та Пуссена, що занімали від захвату, сказав:

– Хоч цій картині ще далеко до моєї «Прекрасної Нуазези», під таким твором уже можна підписати своє ім'я. Так, я підписався б на цьому полотні, – додав він, підводячись, щоб узяти

¹⁹ О сини (лат.).

дзеркало, в якому почав його роздивлятися. – А зараз ходімо снідати, – сказав він. – Запрошую вас обох до себе. Почастую шинкою і добрим вином. Хе-хе, незважаючи на тяжкі часи, ми побалакаємо про живопис! Ми все-таки щось та означаємо. Ось і цей хлопчина має здібності, – додав він, плеснувши Пуссена по плечу.

Тут, помітивши, яка жалюгідна курточка на юному нормандцеві, старий дістав із-за пояса шкіряний капшук, понишпорив у ньому, витяг дві золоті монети і мовив, простягнувши їх Пуссену:

– Я купую твій малюнок.

– Бери, – сказав Порбус Пуссену, побачивши, що хлопець здригнувся й почервонів від сорому, бо в ньому озвалася гордість бідняка. – Бери, у нього капшук напханий тугіше, ніж у короля.

Утрюх вони вийшли з майстерні й, розмовляючи про мистецтво, дійшли до гарного дерев'яного будинку, що стояв неподалік від мосту Сен-Мішель. Пуссен був у захваті, побачивши його декоративні прикраси, дверний молоток, віконні рами, чудові арабески. Молодий хлопець, що тільки мріяв стати художником, зовсім несподівано для себе опинився в затишній вітальні біля розпаленого каміна, поблизу столу, заставленого смачними наїдками, і – яке нечуване щастя! – у товаристві двох великих художників, котрі поставилися до нього дуже приязно.

– Молодий чоловіче, не дивіться надто довго на це полотно, а то впадете в розпач, – сказав Порбус, побачивши, що новачок прикипів поглядом до однієї з картин.

Це був «Адам», якого Мабузе намалював, щоб викупитися з в'язниці, куди надовго запропорили його кредитори. Адамова постать була справді позначена такою могутньою реальністю, що з цієї хвилини Пуссену став зрозумілий зміст неясних балачок старого. А той дивився на картину з виразом самовтіхи, але без захвату, ніби кажучи подумки: «Я можу й краще намалювати!»

– У ній є життя, – сказав він, – мій бідолашний учитель тут перевершив себе, але в глибині картини він не досяг цілковитої правдивості. Людина тут жива, ось-ось вона підведеться й підійде до нас. Але тут немає ні повітря, яким ми дихаємо, ні неба, яким ми милуємося, ні вітру, який ми відчуваємо своєю шкірою. Та й людина тут – лише людина. А тим часом у цій першій людині, яка вийшла з рук Бога, мало б відчуватися щось божественне, а ми нічого такого не відчуваємо. Мабузе сам у цьому признався з досадою в ті хвилини, коли не бував п'яний.

Пуссен поглядав то на старого, то на Порбуса з якоюсь тривожною цікавістю. Він підійшов до Порбуса і, мабуть, хотів запитати в нього, як звуть господаря дому. Але художник із таємничим виглядом притулив пальця до уст, і юнак погамував свою цікавість і змовчав, сподіваючись, що рано чи пізно яке-небудь слово дасть йому змогу вгадати ім'я того, хто запросив його в гості, людини, безперечно, багатой і щедро обдарованої талантом, про що свідчила і та повага, з якою ставився до свого вчителя Порбус, і чудесні твори мистецтва, якими була наповнена зала.

Побачивши на темній дубовій панелі чудовий жіночий портрет, Пуссен вигукнув:

– Який прекрасний Джорджоне!

– Ні, – відповів старий. – Перед вами одна з моїх ранніх дрібничок.

– О Господи, значить, я в гостях у самого бога живопису, – простодушно мовив Пуссен.

Старий усміхнувся, як людина, що давно звикла до таких величань.

– Метре Френхофер, учителю мій, – сказав Порбус, – чи не дасте ви мені трохи вашого чудового рейнського вина?

– Два барила, – відповів старий. – Одне в нагороду за втіху, яку я мав сьогодні вранці, милуючись твоєю прекрасною грішницею, а друге – на знак дружби.

– Ох, якби я так часто не хворів, – сказав Порбус, – і якби ви дозволили мені подивитися на вашу «Прекрасну Нуазезу», я зміг би тоді створити картину велику, з глибокою перспективою, з постатями в людський зріст.

– Показати тобі мою картину? – вигукнув старий із хвилюванням у голосі. – Ні, ні! Я ще повинен її завершити. Учора ввечері, – провадив він, – я був подумав, що вже закінчив свою Нуазезу. Її очі здалися мені вологими, а тіло живим. Її коси ворушилися – вона дихала! Та хоч я винайшов спосіб зображувати на пласкому полотні опуклості й округлості натури, сьогодні вранці, при денному світлі, я роздивився, що тут мені ще не все вдалося. О, щоб досягти такого блискучого результату, я глибоко вивчив творчі досягнення великих майстрів колориту, я шар за шаром дослідив і розглянув картини Тиціана, короля світла; як і цей видатний майстер, я спочатку намалював обличчя мазками світлими й насиченими, адже тінь – випадковість, затам це, юначе. Потім я повернувся до своєї праці й напівтонами та глазур'ю, яку робив усе густішою, передав тіні – аж до чорних, аж до найбільш глибоких. У пересічних художників живопис у тому місці, де на нього падає тінь, як правило, складається мовби з іншої речовини, ніж у місцях освітлених, – це дерево, бронза, усе що завгодно, тільки не затінене людське тіло. Враження таке, що якби постаті на картині змінили своє положення, затінені місця не виступили б із темряви, не освітілися б. Я уникнув цієї помилки, якої припускалися багато з найвидатніших художників, і білий колір тіла проступає в мене під найгустішою тінню. Я не пішов за прикладом багатьох художників-невігласів, які вважають, ніби вони правильно малюють, бо вони, бачте, ретельно виписують кожну лінію, і не став окреслювати свою постать різними контурами, не став вимальовувати найдрібніших анатомічних деталей, бо людське тіло не обмежується лініями. У цьому скульптори підійшли ближче до істини, ніж ми, живописці. Натура складається з низки взаємополучних округлостей. Строго кажучи, рисунка не існує. Не смійтеся, юначе! Хоч якими дивними здаються вам ці слова, коли-небудь ви збагнете, в чому їхня суть. Лінія – це засіб, за допомогою якого людина дістає уявлення про те, як освітлення впливає на зовнішній вигляд предмета. Але в природі, де все опукле, ліній немає; щоб намалювати якусь річ, треба змодельовати її, тобто вихопити з того середовища, в якому вона існує. А видимість тілам надає тільки світло, розподілене завжди нерівномірно. Тому я уникав чітких обрисів, я сховав контури під легким серпанком світлих і теплих півтонів, ото ж у мене не можна точно вказати пальцем на те місце, де контур зустрічається з тлом. Зблизька моя робота видається ніби пухнастою, розпливчастою, але відступіть на два кроки – і все стає виразним, стійким, ясно оформленим, тіло ворушиться, набирає опуклості, а навколо нього відчувається повітря. І все ж таки я досі невдоволений, мене мучать сумніви. Можливо, не слід було проводити жодної лінії, можливо, краще малювати людську постать від середини, беручись спочатку за найосвітленіші місця і потроху переходячи аж до найтемніших. Хіба не так робить сонце, божественний художник світу? О природа, природа! Чи вдавалося кому зловити твій мінливий вираз? Але тільки подумайте: надмірне знання призводить до заперечення – так само як і незнання! Я сумніваюся у своєму творі!

Старий замовк на хвилю, потім провадив:

– Ось уже десять років, юначе, як я працюю над своєю картиною. Але що означає десяток коротких років, коли йдеться про те, щоб оволодіти живою природою! Хіба ми знаємо, скільки часу знадобилося скульпторові Пігмаліону, щоб створити ту єдину із своїх статуй, яка ожила!

Старий поринув у глибокі роздуми і, втупивши очі в одну точку, машинально крутив у руках ножа.

– Це він розмовляє зі своїм духом, – сказав Порбус стихшим голосом.

Коли Ніколя Пуссен почув ці слова, незбагненна цікавість, властива митцям, опанувала його. Старий з вицвілими очима, зосереджений на чомусь і мовби заціпенілий, став для нього більше ніж людиною, він видався йому дивним генієм, що живе в невідомих сферах. Він будив у Пуссеновій душі тисячі невиразних думок. Такі чари є явищем чисто духовного порядку, і

їх так само неможливо описати, як неможливо передати хвилювання, що опановує вигнання, коли він чує пісню, яка нагадує йому про батьківщину. Відверта зневага, з якою цей старий говорив про найвищі досягнення мистецтва, його багатство, вишукані манери, глибоко шанобливе ставлення до нього Порбуса, його картина, так довго приховувана від світу, твір, створений ціною великого терпіння і, безперечно, геніальний, якщо судити з ескізу голови Богоматері, якою так щиро захоплювався юний Пуссен і яка здавалася прекрасною навіть поруч із «Адамом» Мабузе, свідчаючи про божественну майстерність одного з некоронованих володарів у світі мистецтва, – усе в цій людині виходило за межі людської природи. Дивлячись на це надприродне створіння, Ніколя Пуссен з його палкою уявою ясно й відчутно розумів тільки одне: що перед ним ідеальний образ природженого митця, одна з тих безумних натур, наділених майже необмеженою владою, якою вони часто зловживають, ведучи за собою тверезий розум пересічних людей і навіть любителів мистецтва по тисячах кам'янистих стежок, де ті нічого не знайдуть; тоді як такі душі з білими крильми, невгамовні у своїх фантазіях, ввижаються там грандіозні епопеї, палаци, творіння високого духу. Такі люди бувають водночас насмішкуватими й добрими, всемогутніми у вищих сферах і безпорадними в буденному житті. Таким чином в очах Пуссена цей старий раптом перетворився на само мистецтво, мистецтво з усіма його таємницями, злетами і поривами.

– Атож, мій любий Порбусе, – знову заговорив Френхофер, – мені ще не вдалося зустріти жінку, чиє тіло й форми були б досконало прекрасні, а колір шкіри... Але чи існує вона де-небудь, – сказав він, уриваючи сам себе, – ця Венера в античному уявленні, якої досі нікому не щастило знайти; ми так жадібно шукаємо її, але знаходимо тільки окремі розрізнені часточки її краси. О, якби мені бодай на мить побачити божественну натуру, саму досконалість – одне слово, ідеал, – я віддав би все своє багатство! Та я і в загробний світ пішов би тебе шукати, о небесна красо! Як Орфей, я спустився б у пекло мистецтва, щоб привести звідти життя!

– Мабуть, ходімо звідси, – сказав Порбус Пуссенові. – Він уже нас не чує й не бачить.

– А загляньмо в його майстерню, – відповів зачарований молодик.

– О, старий рейтар подбав про те, щоб ніхто туди не зміг пройти. Його скарби оберігаються добре. Не у вас першого виникла така думка й таке бажання, я й сам не раз намагався проникнути в його таємницю.

– Отже, тут є таємниця?

– Звичайно, – відповів Порбус. – Старий Френхофер – єдиний учень Мабузе, той більше нікого не захотів узяти. Ставши його другом, рятувальником, заступником, Френхофер потратив на вдоволення пристрастей Мабузе більшу частину свого багатства; натомість той передав йому секрет зображення на площині опуклостей, своє вміння надавати постатям тієї надзвичайної життєподібності, тієї природності, якої ми так марно прагнемо досягти, але Мабузе володів цією майстерністю досконало, і коли йому трапилося пропити квітчасту шовкову мантию, в яку він мав убратися для присутності на врочистому виході Карла V²⁰, він супроводжував туди свого покровителя у вбранні з паперу, розмальованого під квітчастий шовк. Незвично яскраві барви костюма Мабузе привабили увагу самого імператора, який захотів висловити благодійникові старого пияка свій захват із цього приводу й таким чином сприяв розкриттю обману. Френхофер – людина, палко залюблена в наше мистецтво, він зазирає вище й далі, ніж інші художники. Він віддавався глибоким роздумам про барви, про абсолютну правдивість ліній, але внаслідок своїх досліджень дійшов до того, що став сумніватися в самому предметі своїх зацікавлень. У хвилини розпачу він твердить, що рисунка не існує, що лініями можна передати лише геометричні фігури. Це, звичайно, неправильно, адже зображення створюють і за допомогою одних ліній та чорних плям, які, власне, не мають кольору. Це доводить, що наше

²⁰ Карл V – імператор Священної Римської імперії (1509–1556), середньовічної німецької держави, і водночас іспанський король Карлос I (1516–1556). Примітки Дм. Наливайка.

мистецтво, як і природа, складається з безлічі елементів: рисунок дає кістяк, колір – життя, але життя без кістяка – це щось менш досконале, ніж кістяк без життя. А найважливіше те, що практика й життя для художника – все, і коли розумове та поетичне сприйняття світу заходить у суперечність із пензлем, людина починає сумніватись, як наш старий, – митець напрочуд глибокий, але не меншою мірою божевільний. Чудовий живописець, він мав нещастя народитися багатим, що дало йому змогу надто часто віддаватися роздумам. Не наслідуйте його! Працюйте! Художник повинен розумувати лише з пензлем у руках.

– Ми проникнемо в його майстерню! – сказав Пуссен, уже не слухаючи Порбуса і готовий на все заради здійснення свого наміру.

Порбус усміхнувся, почувши, з якою палкою наївністю вигукнув ці слова юний незнайомець, і розлучився з ним, запросивши приходити до нього.

Ніколя Пуссен повільною ходою вернувся на вулицю Лагарп і, сам того не помітивши, спочатку проминув убогий готель, у якому знайшов для себе притулок. Швидко піднявшись жалюгідними сходами, він пройшов у комірчину, розташовану на самому горіщі, під дахом, з якого стриміли крокви, – простою і легкою покрівлею будинків у старому Парижі. Біля єдиного віконця комірчини, крізь яке ледь соталося тьмяне світло, юнак побачив дівчину – на скрип дверей вона підхопилася в любовному пориві, упізнавши художника з того, як він натис на клямку дверей.

– Що з тобою? – спитала дівчина.

– А зі мною те, – вигукнув він, задихаючись від радості, – що сьогодні я відчув себе художником! Ще вчора я сумнівався в собі, але сьогодні вранці повірив у свій талант! Я стану знаменитим! Так, Жілетто, ми будемо багаті, щасливі! Мої пензлі принесуть мені золото!

Та несподівано він замовк. Його серйозне і жваве обличчя втратило радісний вираз, коли він порівняв свої безмежні надії зі своїми жалюгідними засобами. Стіни комірчини були обклеєні простими шпалерами, які були змережані безліччю ескізів, зроблених олівцем. У нього не знайшлося б і чотирьох чистих полотен. Фарби в ті часи коштували неймовірно дорого, й палітра в бідолахи була майже порожня. Живучи в такій убогості, він водночас почував себе володарем неймовірного духовного багатства, геніальності, яка тривожно нуртувала в його душі, перехлюпуючи через вінця. У Париж він приїхав, послуховавшись поради одного з приятелів-дворян чи, радше, за покликом власного таланту, і тут випадково познайомився зі своєю коханою, однією з тих шляхетних і некорисливих душ, які, поєднуючи свою долю з великими людьми, ділять із ними горе й нестатки, намагаються зрозуміти їхні примхи і залишаються стійкими у випробуваннях злиднями та любов'ю – як ото інші без страху кидаються в гонитву за розкошами і хизуються своєю нечулістю. Усмішка, що грала на устах у Жілетти, позолочувала комірчину і змагалася з сяйвом сонця. Адже сонце світило не завжди, а вона була весь час тут, віддаючись пристрасті без останку, прикипівши серцем до свого щастя і свого страждання, втішаючи генія, який, перш ніж оволодіти мистецтвом, кинувся у вир кохання.

– Ходи до мене, Жілетто, послухай.

Слухняно й радісно дівчина вмостилася художникові на коліна. Вона була сама чарівність, сама врода, прекрасна, як весна, і щедро дарувала коханому всі скарги жіночої знади, осяяні полум'ям її високої душі.

– О Боже! – вигукнув молодий художник. – Та я ніколи не зважуся їй сказати...

– У тебе таємниця? – спитала Жілетта. – Ану кажи, я хочу її знати.

Пуссен мовчав, заглиблений у свої роздуми.

– Ну кажи ж бо!

– Жілетто, серденько моє любе!

– О, тобі чогось треба від мене...

– Так.

– Якщо ти хочеш, щоб я знову позувала тобі, як того разу, – сказала вона, надувши губки, – я нізащо не погоджусь, бо в ці хвилини твої очі нічого мені не говорять. Ти зовсім про мене не думаєш, хоч і дивишся на мене.

– Тобі було б приємніше, якби мені позувала інша жінка?

– Можливо, – відповіла Жілетта. – Хай тільки вона буде геть потворна.

– Ну, а якщо задля моєї майбутньої слави, – провадив Пуссен серйозним голосом, – задля того, щоб допомогти мені стати великим художником, я попрошив би тебе позувати комусь іншому?

– Ти мене випробовуєш, – сказала вона. – Ти ж добре знаєш, що на це я ніколи не погоджусь.

Пуссен низько похилив голову, як людина, пригнічена тяжким горем або приголомшена несподіваною радістю.

– Я казала тобі, Ніколя, і ще раз скажу, – мовила дівчина, смикаючи Пуссена за рукав його зношеної куртки, – я ладна заради тебе віддати життя, але я ніколи не обіцяла тобі, поки я жива, відмовитися від свого кохання.

– Відмовитися від кохання? – скрикнув Пуссен.

– Якщо в такому вигляді я покажусь іншому, ти мене розлюбиш. Та й сама я вважаю, що негідна тебе. Скорятися твоїм забаганкам – це так просто і так природно! Твою волю, коханий, я виконую з гордістю і радістю – навіть якщо мені не хочеться. Але робити це для іншого! Яка брідота!

– Прости мене, моя Жілетто, – сказав художник, упавши перед нею навколішки. – Атож, краще я збережу твоє кохання, ніж досягну слави. Для мене ти дорожча, аніж багатство й почесні. Викинь же мої пензлі, спали ескізи. Я помилявся. Моє покликання – кохати тебе. Я вже не художник, я просто закоханий. Хай усе воно згине – і мистецтво, і його таємниці!

Жілетта милувалася коханим – щаслива, зачарована. Вона почувала себе царицею, бачачи, як заради неї він зрікається мистецтва і кидає його їй до ніг.

– Але цей художник – зовсім старий дід, – знову заговорив Пуссен. – Він бачитиме в тобі лише прекрасну форму. Твоя краса бездоганна!

– Чого не зробиш заради кохання! – вигукнула Жілетта, уже готова поступитися своєю сором'язливістю, щоб винагородити коханого за всі жертви, які він їй приніс. – Але тоді я загину, – провадила Жілетта. – О, загинути ради тебе! Хіба це не чудово? Але ти покинеш мене. О, яка все-таки погана думка прийшла тобі в голову!

– Справді мені спало таке на думку, а я ж кохаю тебе, – мовив він з деяким каяттям у голосі. – Виходить, я негідник.

– Може, порадитися з дядечком Ардуеном? – запитала Жілетта.

– О ні! Хай це лишиться таємницею між нами.

– Ну, гаразд, я піду, але ти зі мною не заходь, – сказала вона. – Стій за дверима з кинджалом наготові. Якщо я закричу, вбіжи і вбий художника.

Пуссен пригорнув Жілетту до грудей – він уже думав тільки про мистецтво.

«Він не кохає мене більше», – подумала Жілетта, коли залишилася сама.

Вона вже шкодувала, що погодилася. Але незабаром її опанував жах, болісніший, ніж це каяття. Страшна думка зродилася в серці Жілетти, й вона марно намагалася прогнати її. Їй раптом здалося, що сама вона вже менше любить художника, відтоді як запідозрила, що він менше гідний поваги.

II Катрін Леско

Через три місяці після першої зустрічі з Пуссеном Порбус прийшов навідати свого вчителя Френхофера. Старий переживав напад того глибокого і несподіваного розпачу, причиною якого, коли вірити математикам від медицини, є погане травлення, вітер, спека або набряк у підребер'ї, а на думку спіритуалістів²¹ – недосконалість нашої духовної природи. Насправді Френхофер просто втомився, закінчуючи свою таємничу картину. Він знеможено сидів у просторому кріслі з різьбленого дуба, обтягнутому чорною шкірою, і, не змінюючи своєї меланхолійної пози, глянув на Порбуса так, як дивиться людина, вже при звичаєна до безнадії.

– Ви журитеся, вчителю? – запитав Порбус. – Може, ультрамарин, по який ви їздили в Брюгге, виявився поганим? Чи вам не вдалося розтерти свої нові білила? Чи олія попалася неякісна? Чи пензлі надто жорсткі?

– Ет! – вигукнув старий. – Мені було здалося, що я завершив свою працю. Але тепер очевидно, що в якихось незначних деталях я помилився, і я не заспокоюся, поки не проясню своїх сумнівів. Я вирішив податися в мандри: поїду в Туреччину, в Грецію, в Азію, пошукаю там собі модель і порівняю свою картину з різними типами жіночої краси. А може, у мене в майстерні, – сказав він, задоволено всміхнувшись, – сама жива краса. Іноді я навіть боюся, щоб якийсь повів не пробудив цю жінку і вона не втекла від мене.

І він рвучко підвівся, ніби вже готуючись у дорогу.

– Он як! – відповів Порбус. – То я прийшов саме вчасно, щоб вибавити вас від дорожніх витрат і втоми.

– Як то? – здивувався Френхофер.

– Юного Пуссена кохає жінка дивовижної вроди, що не має видимих вад. Але, дорогий учителю, якщо він погодиться відпустити її до вас, вам щонайменше доведеться показати нам своє полотно.

Старий аж завмер на місці, приголомшений цією зухвалою вимогою.

– Та ти що! – вигукнув він нарешті з болем у голосі. – Показати моє творіння, мою дружину? Роздerti завісу, за якою я цнотливо ховав своє щастя? Але це було б розпустою, жакливою непристойністю! Ось уже десять років, як я живу з цією жінкою, вона моя і тільки моя, вона любить мене. Хіба не всміхалася вона мені з кожним новим мазком, який я клав на неї? Вона має душу, і душею обдарував її я. Вона почервоніла б, якби хтось інший, а не я подивився на неї. Показати її! Але в якого чоловіка чи коханця стане ницості, щоб вивести свою дружину на безчестя? Коли ти малюєш картину на замовлення двору, ти не вкладаєш у неї своєї душі, ти продаєш царедворцям лише розфарбовані манекени. Мій живопис – це не живопис, це само почуття, сама пристрасть. Народжена в моїй майстерні, прекрасна Нуазеза повинна там і залишитися і може вийти звідти тільки вдягнутою. Поезія і жінка віддаються голими лише своїм коханням! Хіба володіли ми тими, кого творив Рафаель, Анжелікою²², яку створив Аріосто, Беатріче, яку створив Данте? Ні, ми бачили тільки форму, тільки зображення цих жінок. Ну, а мій витвір, який я бережу в себе у майстерні за міцними замками, – виняток у мистецтві. Це не полотно, це жінка – жінка, з якою я плачу, сміюся, розмовляю і думаю. Невже ти хочеш, щоб я так просто розлучився з щастям, яке тривало десять років, так просто, як ото скидають плащ? Щоб я ні сіло ні впало відмовився від радості бути батьком, коханцем і богом? Ця жінка

²¹ *Спіритуаліст* – той, що дотримується спіритуалізму (від *лат.*, *spiritualis* – духовний), філософської доктрини, яка визнає духовну сутність світу й заперечує первинність матерії. *Примітки Дм. Наливайка.*

²² *Анжеліка* – героїня епічної поеми «Несамовитий Роландо» Лудовіко Аріосто (1474–1533), видатного італійського поета доби Відродження. *Примітки Дм. Наливайка.*

не просто людське створіння, вона – творіння. Хай приходить твій юний друг, і я віддам йому картини Корреджо, Мікеланджело, Тиціана, я цілуватиму в поросі сліди його ніг; але зробити його своїм суперником – яка ганьба! Ха-ха, та я ще більшою мірою коханець, аніж художник. Та в мене стане мужності спалити мою прекрасну Нуазезу з останнім своїм подихом; але щоб я дозволив дивитися на неї іншому чоловікові, юнакові, художнику? Ні, ні! Я вб'ю того, хто осквернить її поглядом! Я вб'ю тебе, свого друга, якщо ти не впадеш перед нею навколішки! Так невже ти хочеш, щоб я дозволив дивитися на свою богиню байдужим поглядом і віддав її на поталу безглуздой критики тупих йолопів? О, кохання – це таїнство, воно живе тільки в глибині серцець, і все пропало, якщо чоловік каже хай навіть своєму другові: «Ось та, кого я люблю!».

Здавалося, старий помолодшав. Його очі засяяли й ожили, бліді щоки вкрилися яскравим рум'янцем. Руки в нього тремтіли. Порбус, здивований жагучою силою, з якою було мовлено ці слова, не знав, як поставитися до цього незвичайного, але такого глибокого почуття. При своєму розумі Френхофер чи збожеволів? Володіла ним фантазія митця чи думки, які він висловив, походили від того непоясненого фанатизму, що виникає, коли людина довго виношує в собі великий твір? Чи є надія про щось домовитися з чудієм, одержимим такою химерою?

Опанований всіма цими думками, Порбус сказав старому:

– Але ж питання стоїть так: жінка за жінку. Хіба Пуссен не погоджується дозволити вам подивитися на свою кохану?

– Яка там кохана, – відповів Френхофер. – Рано чи пізно вона його зрадить. А моя завжди буде мені вірна.

– Ну, то не станемо більше про це говорити, – сказав Порбус. – Але ж, поки ви зустрінете, хай навіть в Азії, жінку не менш прекрасно й досконало збудовану, ніж та, про яку я вам кажу, ви можете померти, не завершивши своєї картини.

– О, моя картина завершена, – відповів Френхофер. – Якби хтось міг подивитися на неї, він побачив би живу жінку, яка лежить на оксамитовому ложі під балдахіном. Біля неї золота тринога, звідки струмують дивні пахощі. Ти мимоволі простяг би руку, щоб узятися за китицю шнура, який підтримує запону, і тобі здалося б, що ти бачиш, як дихають груди Катрін Леско, красуні куртизанки, котру прозвали Прекрасною Нуазезою. Та все ж я хотів би переконатися...

– Що ж, їдьте в Азію, – сказав Порбус, помітивши в погляді Френхофера якесь вагання. І рушив до виходу.

Але саме в цю мить до Френхоферової оселі підійшли Жілетта й Ніколя Пуссен. Коли дівчина вже збиралася увійти, вона раптом випрочала руку з художникової руки й відступила назад, ніби охоплена якимсь передчуттям.

– Ну чого, чого я сюди йду? – сказала вона з болем у голосі, втупивши в коханого пильний погляд.

– Жілетто, я надав тобі право самій вирішувати й готовий підкоритися тобі в усьому. Ти – моя совість і моя слава. Повертайся додому, й, можливо, я буду щасливіший, ніж коли ти...

– Чи можу я розпоряджатися собою, коли ти так зі мною говориш? О ні, я тоді відчуваю себе просто дитиною. Ходімо, – сказала вона, мабуть, роблячи над собою величезне зусилля. – Якщо наше кохання загине, якщо я гірко каятимуся, хіба твоя слава не буде винагородою за те, що я підкорилася твоєму бажанню? Ходімо! Я все ж таки житиму, якщо спогад про мене залишиться на твоїй палітрі.

Відчинивши двері, закохані зіткнулися з Порбусом, і той, вражений красою Жілетти, чий очі блищали від сліз, схопив її за руку, підвів, тремтячу, до старого і сказав:

– Ось вона! Хіба вона не варта всіх шедеврів світу?

Френхофер здригнувся. Жілетта стояла перед ним у поставі простій і невинній, схожа на юну грузинку, цнотливу і злякану, яку розбійники викрали і привели до работорговця. Сором'язливий рум'янець пашів на її обличчі, вона потупила погляд, руки в неї безвільно повисли,

здавалося, сили от-от покинуть її, а сльози на очах блищали наче німий докір проти насильства над її сором'язливістю. У цю мить Пуссен проклинав себе за те, що дістав цей скарб зі свого горища. Коханець витіснив у ньому художника, і тисяча сумнівів стали шарпати йому серце, коли він побачив, як помолоділи в старого очі і, за звичкою художників, Френхофер почав, так би мовити, роздягати дівчину поглядом, угадуючи всі таємниці її тіла аж до найзаповітніших. У ту мить Пуссен спізнав жорстокі ревнощі справжнього кохання.

– Жілетто, ходімо звідси! – вигукнув він.

Почувши ці слова, почувши крик молодого художника, його кохана радісно підвела погляд, побачила свого милого й кинулася йому в обійми.

– О, ти все-таки мене кохаєш! – сказала вона й залилася сльозми.

Проявивши стільки мужності, коли треба було приховати своє страждання, вона уже не знайшла в собі сили, щоб стримати радість.

– О, відпустіть її зі мною на хвилину, – сказав старий художник, – і ви порівняєте її з моєю Катрін. Я згодний на ваші умови.

У словах Френхофера все ще відчувалася любов до створеної його пензлем жінки. Видно було, що він пишається красою своєї Нуазези і наперед тішитися тріумфом, який його творіння здобуде над прегарною дівчиною з плоті й крові.

– Не відмовляйтеся від свого слова! – вигукнув Порбус, плеснувши Пуссена по плечу. – Плоди кохання недовговічні, плоди мистецтва безсмертні.

– Хіба я для нього не більше, ніж просто жінка? – сказала Жілетта, пильно подивившись на Пуссена й на Порбуса.

Вона гордо підвела голову й кинула на Френхофера палахкотючий погляд, та раптом помітила, що її коханий милується картиною, яка здалася йому полотном Джорджоне, коли він уперше сюди прийшов.

– Гаразд, я піду з вами, – сказала вона. – На мене він ніколи так не дивився.

– Діду, ти бачиш оцей кинджал? – озвався Пуссен, якого Жілеттин голос пробудив із задуми. – Він прониже твоє серце, тільки-но ця дівчина скрикне, потім я підпалю твій дім, і ніхто з нього не вийде. Ти мене зрозумів?

Ніколя Пуссен був похмурий, і його слова звучали грізно. Ця погроза, а надто жест, яким вона супроводжувалася, заспокоїли Жілетту, й дівчина майже простила молодому художникові за те, що він приносить її в жертву мистецтву та своєму славному майбутньому.

Порбус і Пуссен залишилися за дверима майстерні. Вони стояли, мовчки позираючи один на одного. Правда, спершу автор «Марії Єгипетської» дозволив собі кілька вигуків: «Роздягається... Він велить їй повернутися до світла... Порівнює її з...» – та незабаром він замовк, побачивши, яким глибоким смутком затьмарилося обличчя Пуссена. І хоч старі художники нехтують подібні забобони, такі дріб'язкові у порівнянні з мистецтвом, Порбус у ці хвилини захоплювався поведінкою Пуссена – таким милим і наївним він здавався. Стискаючи руків'я свого кинджала, молодик майже притулився вухом до дверей. Стоячи отак у тіні, художники скидалися на двох змовників, які чекають слушної миті, щоб убити тирана.

– Заходьте, заходьте, – сказав їм старий, сяючи від щастя. – Мое творіння досконале, й тепер я можу з гордістю показати його. Ніколи жоден художник не створить пензлем на полотні суперниці для моєї Катрін Леско, прекрасної куртизанки.

Охоплені нетерплячою цікавістю, Порбус і Пуссен вибігли на середину просторої майстерні, де все вкрилося порохом, де панував цілковитий безлад, а на стінах то там, то там висіли картини. Спочатку вони зупинилися обидва перед зображенням напівголої жінки в людський зріст, яке привело їх у захват.

– О, на цю річ не звертайте уваги, – сказав Френхофер. – Тут я набивав руку, вивчаючи позу, картина нічого не варта. А ось тут мої помилки, – провадив він, показуючи на чудесні композиції, розвішані на стінах.

Тоді Порбус і Пуссен, приголомшені цією зневагою до таких чудових речей, стали шукати портрет, про який ішлося, але ніде його не побачили.

– Ось вона! – сказав їм старий, чиє волосся скуйовдилося, обличчя палало надприродним збудженням, очі метали іскри, а груди судорожно здіймалися, як у молодика, сп'янілого від кохання. – Ага! – вигукнув він. – Ви не сподівалися побачити таку досконалість? Ви шукаєте картину, а перед вами жива жінка. Така на цьому полотні глибина, повітря відтворене так правдиво, що ви не відрізняєте його від повітря, яке вас оточує. Де тут мистецтво? Воно пропало, зникло. Перед вами живі форми живої дівчини. Хіба не точно я схопив колорит, обриси, де повітря дотикається до тіла? Хіба предмети в атмосфері не так само вирізняються, як і риби у воді? Подивіться, як у мене контури відокремлюються від тла. Чи не здається вам, що ви можете обхопити цей стан рукою? Атож, недарма вивчав я цілих сім років, яке враження виникає, коли світляні промені мовби розчиняються в предметах. А її волосся – як насичене воно світлом! О, вона, здається, зітхнула!.. А груди, ви тільки гляньте на її груди!.. Хто здатний не впасти перед нею навколішки? Тіло тремтить. Зараз вона встане, зачекайте...

– Бачите ви що-небудь? – спитав Пуссен у Порбуса.

– Ні. А ви?

– Нічогосінько.

Давши старому змогу умлівати у своєму екстазі, обидва художники почали перевіряти, чи не знищує всі зорові ефекти світло, яке падало прямо на полотно, що його показав їм Френхофер. Вони роздивлялися картину, відходячи то праворуч, то ліворуч, то стаючи навпроти, то нахилиючись, то випростуючись.

– Так, так, не сумнівайтесь, це картина, – повторював Френхофер, неправильно витлумачивши причину такого ретельного огляду. – Дивіться, ось рама, ось мольберт, а ось мої фарби та пензлі.

І схопивши один із пензлів, він простодушно показав його художникам.

– Старий хитрун сміється з нас, – мовив Пуссен, знову підступаючи до полотна, яке Френхофер називав картиною. – Я бачу тут лише безладно наквацьовані мазки, охоплені безліччю дивних ліній, що утворюють навколо цієї мазанини мовби огорожу.

– Ми помиляємося – гляньте! – заперечив Порбус.

Підійшовши до полотна ще ближче, вони розгледіли в самому його кутку кінчик голої ноги, що вирізнявся з хаосу кольорів, тонів, відтінків, які утворювали ніби безформну туманність; але то був справді кінчик прегарної жіночої ноги, живої ноги! Вони остовпіли від здивування перед цим уламком, що вцілів посеред неймовірного, повільного й невблаганного руйнування. Ця нога справляла таке саме враження, як надбитий торс якої-небудь Венери з пароського мармуру посеред руйновищ спаленого міста.

– Під цим схована жінка! – вигукнув Порбус, показавши Пуссенові на шари фарби, які старий художник послідовно накладав один на один, вірячи, що вдосконалює свою картину.

Обидва художники мимоволі обернулися до Френхофера, починаючи усвідомлювати, хоч і невиразно, в якому екстазі він жив.

– Він щиро вірить у те, що каже, – промовив Порбус.

– Атож, друже, – озвався старий, прокидаючись із задуми, – вірити необхідно. Треба дуже вірити в мистецтво і треба зжитися зі своєю творчістю, щоб намалювати таку картину. Деякі з цих тіней завдали мені чималої мороки. Гляньте, ось тут, на щоці, під оком, лежить легка півтінь – у природі вона майже невлонна, і ви навряд чи її помітите. От і уявіть собі, яких надлюдських зусиль довелося мені докласти, щоб передати цей ефект на полотні! А ще, мій дорогий Порбусе, уважно придивись до моєї картини, і ти краще зрозумієш те, що я тобі колись казав про опуклості та про контури. Подивись, як освітлені груди, і ти збагнеш, як за допомогою кількох легких та кількох густо накладених мазків мені пощастило створити ефект справжнього світла, поєднавши його з лискучою білістю ясних тонів, і як, удавшись

до протилежного засобу, тобто дрібно розмелюючи фарбу та накладаючи її якомога тоншим шаром, я згладив контури постаті, а за допомогою півтонів, по суті, стер рисунок і знищив будь-яку штучність, надавши тілу заокругленості, яка існує в природі. Підійдіть ближче, щоб побачити цю мою роботу. Здалеку її не роздивишся. Тепер бачите? Цей ефект я вважаю своїм великим досягненням.

І кінчиком пензля він показав на густий мазок світлої фарби.

Порбус поплескав старого по плечу й обернувся до Пуссена.

– А ви знаєте, що ми вважаємо його справді великим художником? – сказав він.

– Він більше поет, ніж художник, – серйозно відповів Пуссен.

– Ось тут і кінчається наше земне мистецтво, – мовив Порбус, доторкнувшись до уявної картини.

– І звідси воно вже підноситься в небеса, – підхопив Пуссен.

– Скільки пережитих насолод відбилося на цьому полотні! – вигукнув Порбус.

Заглибившись у свої думки, старий не слухав художників – він усміхався своїй уявній жінці.

– Але рано чи пізно він помітить, що на його полотні нічого нема! – вигукнув Пуссен.

– На моєму полотні нічого нема? – спитав Френхофер, по черзі дивлячись то на двох художників, то на свою уявну картину.

– Що ви накоїли! – сказав Порбус Пуссенові.

Старий чітко схопив молодика за руку й закричав йому:

– Так ти нічого не бачиш, хамло, бовдуре, нікчемо, погань? Чого ж ти сюди прийшов? Мій добрий Порбусе, – провадив він, обертаючись до свого учня, – невже й ви посмієтесь з мене? Відповідайте щиро, адже я ваш друг. Скажіть, невже я зіпсував свою картину?!

Порбус мовчав, не зважуючись відповісти; але на блідому обличчі старого відбилася така нелюдська тривога, що Порбус показав на полотно й мовив:

– Самі дивіться!

Якусь мить Френхофер придивлявся до своєї картини й раптом схитнувся.

– Нічого там нема! Нічого! А я ж працював десять років!

Він сів і заплакав.

– Отже, я схиблений йолоп, божевільний дурень! Немає в мене ні таланту, ні здібностей, а є тільки гроші, і я марно прожив на світі! І нічого, нічого я не створив!

Крізь сльози він подивився на свою картину й раптом гордо випростався, втупивши в Пуссена й Порбуса гнівний погляд.

– Присягаюся душею, кров'ю і плоттю Христа, ви просто заздрісники! Ви запевняєте, ніби картина зіпсована, щоб украсти її в мене. Але я бачу її, бачу! – заволав він. – Вона дивно-прекрасна!

В цю мить Пуссен почув, як у кутку майстерні плаче Жілетта, про яку всі забули.

– Що з тобою, мій янголе? – спитав художник, у якому знову прокинувся коханець.

– Убий мене, – сказала дівчина. – Було б ганьбою кохати тебе, як колись, бо тепер я тебе зневажаю. Я милуюся тобою, але ти мені вселяєш жах. Я люблю тебе і водночас відчуваю, що вже тебе ненавиджу.

Поки Пуссен слухав Жілетту, Френхофер затуляв свою Катрін зеленою саржею так само спокійно і дбайливо, як замикає шухляду ювелір, запідозривши, що має справу зі спритними злодіями. Старий скинув на обох художників похмурим поглядом, сповненим зневаги й підозри, потім мовчки з якоюсь судорожною покvapністю провів їх за двері майстерні і сказав їм на порозі свого дому:

– Прощайте, мої голуб'ята.

Від такого прощання в обох художників мороз пішов поза шкірою.

Назавтра, тривожачись за свого вчителя, Порбус пішов провідати його і довідався, що Френхофер помер уночі, перед тим спаливши всі свої картини.

Париж, лютий 1832 р.

Луї Ламбер

*Et nunc et semper dilectae dicatum*²³²⁴.

Луї Ламбер народився 1797 року у вандомському містечку Монтуарі, де в його батька була невелика чинбарня. Ламбер-старший хотів зробити сина своїм наступником, але в Луї дуже рано проявився потяг до науки, і це змінило батьківські наміри. Чинбар та його дружина любили Луї, як люблять тільки єдиного сина, і ні в чому не могли йому суперечити. Книги Старого і Нового Заповіту потрапили до рук Луї ще в п'ятирічному віці. Й ці дві книги, які

²³ Присвячую тій, яку й нині, і завжди кохаю (лат.).

²⁴ Присвячую тій, яку й нині, і завжди кохаю. – Присвята адресована мадам де Берні (1777–1836), першому кохання Бальзака. Примітки Дм. Наливайка.

містять у собі стільки книг, визначили його долю. Чи своєю дитячою уявою він міг проникнути в таємничу глибину Святого Письма і летіти за Духом Святим крізь неозорість світів? Чи його полонили тільки романтичні принади, якими напоєні ці східні поеми? Чи у своїй дитячій невинності його душа перейнялася високою благодаттю, якою божественні руки освятили ці книги? В нашій оповіді деякі читачі знайдуть відповідь на такі запитання. У всякому разі, один наслідок перше читання Біблії дало: Луї став ходити по всьому Монтуару в пошуках книжок, і їх йому давали, бо ніхто не здатний чинити опір чарам, таємниця яких відома лише дітям. Віддаючись цим заняттям, яких ніхто не спрямовував, він досяг десятирічного віку. У ті часи знайти заміну для призовника було важко, й люди багатші наймали добровольців заздалегідь, щоб не опинитися без заміни, коли дійде до жеребкування. Мізерні статки бідних чинбарів не дозволяли їм найняти хлопця, який пішов би до війська замість їхнього сина, тому вони вирішили, що закон дав їм єдиний засіб уберегти Луї від рекрутського набору – вивчити його на священнослужителя. Отож у 1807 році вони послали його до дядька по матері, який служив священником у Мері, невеликому містечку, що стоїть на Луарі неподалік Блуа. Таке рішення водночас задовольняло і потяг Луї до наук, і бажання батьків не наражати його на жакливі небезпеки війни. Любов до вчення і рано розвинутий інтелект давали надію, що Луї Ламбер досягне високого становища на церковному терені. У свого дядька, досить освіченого ораторіанця²⁵, Луї прожив три роки, а на початку 1811 року покинув його і вступив до Вандомського коледжу²⁶, куди його помістили і де утримували на кошти пані де Сталь²⁷.

Протекцією знаменитої жінки Ламбер завдячував випадку або, точніше, провидінню, яке завжди торує дорогу невідомому генію. Але ми звикли ковзати поглядом лише по поверхні суцього, й випадковості, на які таке багате життя великих людей, видаються нам наслідком цілком природного явища, адже для більшості біографів голова геніальної людини здіймається над натовпом, ніби прегарна рослина, що своєю красою приваблює погляд ботаніка, коли він блукає полями. Це порівняння можна застосувати й у випадку з Луї Ламбером, який завжди приїздив до батьків, коли дядько відпускав його на вакації; але замість того, щоб, за прикладом школярів, віддаватися радощам чудового *far niente*²⁸, яке приємне для нас у всякому віці, він зранку брав із собою хліб, книжки і йшов читати та віддаватися роздумам у лісові хащі, уникаючи в такий спосіб прискіпувань матері, якій такі вперті заняття науками здавалися небезпечними. Материнський інстинкт непомильний! На той час читання стало для Луї чимось на зразок спраги, якої ніщо не могло втамувати: він поглинав книжки усіх різновидів і без розбору годувався творами релігійними, історичними, філософськими та фізико-математичними. Він розповідав мені, що тішився неймовірно, читаючи словники, коли напихваті не було інших книжок, і я охоче вірив йому. Який школяр не знаходив задоволення, розшукуючи можливе значення невідомого йому іменника? Аналіз слова, його значення, його історії був для Ламбера джерелом тривалих роздумів. Та вони не були схожі на ті інстинктивні роздуми, за допомогою яких дитина при звичаюється до мінливостей життя, намагається збагнути духовні та фізичні істини; така мимовільна культура згодом проявляється і в манері мислити, і в характері. Ні, Луї охоплював факти одним поглядом, з проникливістю дикуна він зазірав у саму їхню суть і бачив наслідки. Ось так завдяки одній із моторошних витівок, до яких іноді вдається природа,

²⁵ *Ораторіанець* – член церковно-чернечого ордену ораторіанців, заснованого в XVI ст.; назва походить від ораторій – молитвних домів. Цей орден надавав великого значення освіті й заснував багато навчальних закладів. *Примітки Дм. Наливайка.*

²⁶ *Вандомський коледж* – у цьому коледжі навчався сам Бальзак із 1807-го по 1813 рік. Розповідаючи про перебування Луї Ламбера у Вандомському коледжі, письменник спирається на власні спогади. *Примітки Дм. Наливайка.*

²⁷ *Пані де Сталь, Анна Луїза Жермена (1766–1817)* – видатна французька письменниця, належить до зачинателів романтизму у Франції. Відзначалася громадянською активністю, вела боротьбу проти диктаторського режиму Наполеона і майже десять років провела у вигнанні. *Примітки Дм. Наливайка.*

²⁸ Ледарство (італ.).

створюючи такі незвичайні істоти, як Луї Ламбер, він уже в чотирнадцять легко формулював ідеї, глибина яких відкрилася мені лише через багато років.

– Часто, – розповідав мені Луї, згадуючи про свої читання, – ухопившись за якесь слово, я здійснював дивовижні подорожі в безодні минулого, наче комаха, що пливе за течією річки, примостившись на бадилинці. Покинувши Грецію, я добирався до Стародавнього Риму, а потім проходив крізь усі пізніші сторіччя. Яку чудову книжку можна було б написати, розповідаючи про життя і пригоди якого-небудь слова! Немає сумніву, що, служачи різним подіям, воно набирало різних відтінків значення, в різних місцях пробуджувало різні ідеї. Та чи не здасться воно ще величнішим, якщо розглянути його в трьох вимірах: душі, тіла та руху? А розглядати слово, залишаючи осторонь його функції, наслідки та вплив, хіба не означає поринути в океан роздумів? Хіба більшість слів не забарвлені зовні тим змістом, який вони виражають? Якому генію завдячують вони своїм існуванням? Якщо потрібен могутній розум, щоб створити одне тільки слово, то який же вік у людської мови? Сполучення літер, їхня форма, обриси, яких вони надають слову, точно малюють – для кожного народу по-своєму – невідомих істот, що живуть у спогадах наших сучасників. Хто нам по-філософському пояснить, як відчуття переходить у думку, думка – у слово, слово – в його ієрогліфічний знак, як з ієрогліфа виникає абетка, а з абетки – письмове красномовство, яке вражає послідовністю образів, розкласифікованих риториками, образів, що являють собою ніби ієрогліфи думки? Хіба стародавній звичай малювати людські уявлення в зоологічних формах не визначив перші знаки, якими схід скористався для створення письменства на своїх мовах? І хіба ця традиція почасти не передалася й у наші сучасні мови, які поділили між собою рештки первісної мови стародавніх народів, мови величної й урочистої, і велич, і урочистість якої зменшуються в міру того, як старіють суспільства. Відлуння цієї мови, ще таке дзвінке в юдейській Біблії, таке гарне в античній Греції, слабне з поступом наших цивілізацій, які змінюють одна одну. Чи не цьому духу стародавності завдячуємо ми таємницями, схованими в кожному людському слові? Чи не існує в слові «правда» чогось на зразок чарівної прямої? Чи не міститься в розкотистому звучанні, з яким його вимовляють, невиразний образ цнотливої оголеності, простоти істинного в усіх його значеннях? Це коротке слово дихає дивовижною свіжістю. Я взяв для прикладу формулу абстрактної ідеї, не бажаючи пояснювати проблему словом, яке зробило б її надто легкою для розуміння, – наприклад, словом «лет», що безпосередньо впливає на чуття. І хіба не те саме відбувається з кожним словом? Усі вони несуть у собі відбиток живої сили, якою наділяє їх людська душа і яку вони їй повертають завдяки чудесній взаємодії між словом і думкою. Хіба не кажуть, що коханець співає з уст коханої стільки ж любові, скільки їй віддає? Одним своїм зовнішнім виглядом слова пробуджують у нашій свідомості образ тих створінь, для яких вони правлять за одяг. Як і для всіх живих істот, для них існує тільки одне середовище, де вони можуть діяти й розвиватися. Але ця проблема, можливо, містить у собі цілу науку!

І він знижував плечима, ніби хотів сказати мені: ми й надто могутні, й надто нікчемні!

Свою пристрасть до читання Луї мав змогу задовольняти цілком. У кюре Мера було дві-три тисячі томів. Цей скарб він придбав під час Революції, коли громили сусідні монастирі та замки. Як священик, котрий присягнув Революції²⁹, добряк міг вибрати найкращі твори з дорогоцінних зібрань, що продавалися на вагу. За три роки Луї Ламбер засвоїв усе найістотніше з тих книжок дядькової бібліотеки, які заслуговували на увагу. Зміст прочитаного він засвоював у вельми своєрідний спосіб: його око схоплювало водночас сім-вісім рядків, а розум ковзав по них так само швидко, як і погляд; часто одного слова йому вистачало, щоб схопити значення всієї фрази. Пам'ять у нього була дивовижна. Він зберігав у ній і думки, набуті вна-

²⁹ Як священик, котрий присягнув Революції... – Під час Великої французької революції 1789–1794 рр. від священиків вимагали присяги Республіці й революції; тих, хто відмовлявся це зробити, позбавляли священницького сану. *Примітки Дм. Наливайка.*

слідок читання, і ті, що виникли у нього під час роздумів або в розмові з кимось. Луї володів усіма видами пам'яті: він запам'ятовував місця, імена, слова, речі, обличчя. Коли йому хотілося, він не тільки згадував різні предмети, а й бачив їх точно такими, як у ту мить, коли на них дивився, бачив, як вони розташовані, освітлені, забарвлені. Ця здатність поширювалась у нього і на майже невловні відтінки у сфері мислення. За його словами, він пам'ятав не лише те, в якому оточенні була думка в книжці, звідки він її взяв, а й те, з яким настроєм читав він ту книжку в ті уже далекі часи. Він був наділений особливим незвичайним даром відновлювати в пам'яті розвиток своєї думки і все своє духовне життя – від найдавнішої ідеї, яку він сприйняв хтось-коли, до найостанньої, недавно розквітлої, від найтуманнішої до цілком виразної. Його мозок, у якому ще з дитячих років розвинувся важкий механізм концентрації людських сил, видобував із цього багатого сховища безліч образів, дивовижних за реальністю і свіжістю, якими він і живився під час своїх тривалих і проникливих споглядань.

– Коли я хочу, я опускаю на очі вуаль, – казав він мені своєю особливою мовою, якій його невичерпна пам'ять надавала виняткової оригінальності. – І тоді я раптом заглиблююсь у самого себе й ніби опиняюсь у темній кімнаті, де явища природи відтворюються в чистішій формі, аніж та, в якій вони спочатку з'явилися перед моїми зовнішніми чуттями.

Коли Луї виповнилося дванадцять років, його уява надзвичайно розвинулася внаслідок постійного застосування всіх його здібностей, і це дозволяло йому здобувати таке точне уявлення про речі, які він пізнавав лише з книжок, що відповідний образ не міг би закарбуватися в його душі чіткіше, навіть якби він спостерігав його в природі. Можливо, він досягав цього завдяки аналогіям, а може, був обдарований другим зором, яким охоплював геть усе.

– Читаючи про битву під Аустерліцем³⁰, – одного разу сказав мені він, – я бачив її в усіх подробицях. Гарматні залпи, крики воїнів так виразно лунали в моїх вухах, аж у мене все холонуло всередині; я вдихав запах пороху, я чув іржання коней і голоси людей; я милувався рівниною, на якій билися озброєні народи, так ніби стояв на Сантонському пагорбі. Це видовище здалося мені не менш моторошним, ніж видіння Апокаліпсису.

Коли Луї цілком віддавався читанню, він ніби переставав жити фізичним життям й існував лише посеред яскравих спалахів своєї уяви, причому обрії його внутрішнього світу неймовірно розширювалися; він, за його власним висловом, «долав простір». Але я не хочу забігати наперед, оповідаючи, як розвивався його інтелект. Я й так уже несамохіть порушив порядок, у якому повинен би переказати історію цієї людини, котра всю свою діяльність перенесла в царину думки, як ото інші віддають усе своє життя діяльності.

Його просто-таки невтримно вабило до творів містичного змісту.

– *Abyssus abissum*³¹, – казав він мені.

Наш дух – безодня, і йому подобається поринати в інші безодні. Діти, дорослі, старі діди – усі ми захоплюємося таємницями, хоч би в якому вигляді вони нам являлися.

Для Луї Ламбера така схильність була фатальною, якщо, звісно, судити його життя за звичайними законами, тобто оцінювати щастя іншої людини за власною міркою або залежно від суспільних забобонів. Цей потяг до потойбічного – або, як він висловлювався, цей *mens divini*³² – розвинувся, можливо, завдяки впливу книжок, прочитаних у дядька. Тему Біблії продовжили для нього свята Тереза і пані Гюйон, їм віддав він перші плоди свого рано сформованого розуму, і вони пробудили в його душі той живий відгук, виявом і наслідком якого стає екстаз. Вивчення цих високих тем, ця схильність піднесли йому серце, очистили його, ушляхетнили, розвинули в ньому пристрасть до божественного й обдарували його почуттям

³⁰ *Битва під Аустерліцем* – у цій битві, що відбулася 2 грудня 1805 р., Наполеон здобув блискучу перемогу над австрійською і російською арміями. *Примітки Дм. Наливайка.*

³¹ Безодня безодень (лат.).

³² Божественний захват (лат.).

майже жіночої витонченості, якої інстинктивно набувають усі великі люди; можливо, найвищим проявом їхнього духу є притаманна саме жінці потреба самовідданості, але перенесена у вищі сфери. Завдяки цим своїм першим враженням Луї зберіг у колегі чистоту духу. Ця шляхетна невинність почуттів неминуче призвела до посилення жару в його крові й до виго-стрення можливостей його думки.

Баронеса де Сталь, вислана з Парижа й позбавлена права жити ближче ніж за сорок льє від столиці, вирішила провести кілька місяців вигнання в маєтку, розташованому поблизу Вандома. Прогулюючись одного разу в парку, вона побачила на узліссі чинбаревго сина, хлопчину, вбраного майже в лахміття, який сидів, захопившись читанням. То був переклад книжки «Небо і пекло»³³

³³ «Небо і пекло» – твір шведського теософа-містика Е. Сведенборга. Примітки Дм. Наливайка.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.